

Jordbrukets roll vid Sveriges industrialisering

av Bo Carlsson

*Bo Carlsson, institutets sekreterare, presenterade en uppsats över
"Jordbrukets roll i Sveriges industrialisering".*

I. Inledning och syfte

Den industriella revolutionens början i Sverige har för det mesta daterats till omkring 1870. De flesta författare är också eniga om att exporten utgjorde motorn i den snabba ekonomiska tillväxt som då tog sin början. Den största betydelsen har därvid tillskrivits exporten av järnvaror (främst stångjärn) samt skogsprodukter och trävaror, vilka omkring 1870 tillsammans svarade för ca 60 % av den totala svenska exporten.¹

Men hur kom det sig egentligen att ett land som vid den aktuella tidpunkten var ett av de fattigaste i Europa och vars befolkning till 75 % var sysselsatt i jordbruket, helt plötsligt fick en stadig ekonomisk tillväxt, därtill inriktad i första hand på industriella produkter? Att efterfrågan på våra traditionella exportvaror ökade, synes bara kunna förklara en del av utvecklingen. Redan på 1700-talet hade så mycket som 85-90 % av järnproduktionen exporterats,² utan att för den skull nämnvärt påverka resten av ekonomin. Den andel av befolkningen över 15 års ålder som var sysselsatt i järnindustri och gruvor var också mycket liten och nästan oförändrad mellan 1750 och 1850 (1,8 % 1751, 1,7 % 1772, 2,3 % 1815 och 2,1 % 1845).³ Man kan därför med visst fog hävda att Sverige åtminstone fram till 1840 i stort sett hade en "dual economy" med endast svaga länkar mellan exportnäringarna och den övriga ekonomin. Just därför är det av intresse att studera hur tillväxtprocessen kom igång i Sverige vid 1800-talets mitt. Övergången från en periodvis till en stadig, "självgenererande" tillväxt är ingalunda någon självklarhet. Den förutsätter bl a att man kan bryta stagnationen och de institutionella bindningarna i den traditionella, självhushållande delen av ekonomin. De svårigheter som senare tiders utvecklingsländer haft i dessa avseenden illustrerar detta problem.

Erfarenheten visar att de mest lyckade exemplen på övergång från stagnation till stabil tillväxt är de fall där starka länkar upprättats mellan den dynamiska, ofta exportinriktade, sektorn och den traditionella jordbrukssektorn. Att enbart överföra resurser från den ena till den andra sektorn förefaller inte tillräckligt.

De övergripande frågorna i denna uppsats är därför hur det kom sig att en snabb industriell utveckling kom igång i Sverige under 1800-talets senare hälft och vilken roll jord- och skogsbruket därvid spelade. En sådan analys kräver med nödvändighet att man söker tränga bakom det makroekonomiska skeendet och söker förstå hur utifrån kommande signaler

¹ Ohlsson (1969) s 137.

² Heckscher (1954) s 179.

³ SCB (1969) s 80.

kunde omsättas i praktisk handling av obildade svenska bönder redan innan en marknad i egentlig mening kunde sägas existera.

Den tes som utvecklas i det följande är att den ekonomiska utveckling som kom till stånd i Sverige efter 1870 hade varit omöjlig om inte de 75 % av befolkningen som var sysselsatta i jord- och skogsbruket dragits in i marknadsekonomin och bidragit till tillväxten. Den roll som jordbruket spelade synes ha fått en alltför undanskymd plats i den traditionella historieskrivningen. Framför allt har jordbruket enligt detta synsätt tillskrivits en alltför passiv roll i den svenska industrialiseringen, nämligen i första hand som en reservoar av arbetskraft.

Vid sidan av dessa huvudfrågor behandlas även vissa närliggande frågor: Hur kom det sig till exempel att produktiviteten började stiga, att länkarna mellan olika delar av ekonomin stärktes och att den kommersialiserade delen av ekonomin ökade starkt på bekostnad av självhushållet? Vad finns att lära av de svenska erfarenheterna under detta exceptionellt känsliga skede i vår ekonomiska historia? Syftet är att öka förståelsen av hur själva tillväxtprocessen kom igång i Sverige.

Den tidsperiod som studeras är i första hand de tre årtiondena innan den industriella revolutionen tog sin början, dvs 1840-70. Vid analysen av jord- och skogsbrukets bidrag till den industrialisering som sedan tog sin början omkring 1870 används en modell som föreslagits av Kuznets.¹ Denna modell presenteras i *avsnitt II* nedan. I *avsnitt III* behandlas den ekonomiska utvecklingen i Sverige under de nämnda årtiondena med inriktning främst på jord- och skogsbruket. Särskilt betonas de viktigaste faktorerna på såväl efterfråge- som utbudssidan.

Frågan om hur själva tillväxtprocessen kom igång, vilka de väsentliga aktörerna (entreprenörerna) var, och vilka institutionella förhållanden som var av betydelse behandlas i *avsnitt IV*. I *avsnitt V* görs ett försök till utvärdering enligt modellen i *avsnitt II* av vilken betydelse utvecklingen i jord- och skogsbruket under denna period kan tänkas ha haft för den industrialiseringsprocess som följde. I *avsnitt VI*, slutligen, sammanfattas slutsatserna av studien.

¹ Kuznets (1965) s 236-256.

II. Jord- och skogsbrukets bidrag till industrialiseringen: en modell

Kuznets¹ har analyserat det bidrag en sektor kan sägas ge till den totala ekonomiska utvecklingen i ett land och därvid indelat detta bidrag i tre kategorier — i den mån det över huvud taget är meningsfullt att söka urskilja en enskild sektors bidrag i ett interdependent system:

- (1) det direkta bidraget till BNP-tillväxten
- (2) marknadsbidraget
- (3) faktorbidraget.

Med det direkta bidraget avses den andel av den totala produktionstillväxten i ekonomin som är hänförlig exempelvis till jordbrukssektorn. Ju större en sektor är och ju större dess produktionsökning, desto större är givetvis dess bidrag till den totala produktionsökningen i ekonomin. Eftersom siffror över BNP-tillväxten saknas i detta fall, vore det av föga intresse att här närmare gå in på denna aspekt. Den lämnas därför därhän i den analys som följer.

Med marknadsbidrag avses det bidrag en sektor ger till en ekonomi när den öppnar möjligheter för andra sektorer att växa fram eller när den bidrar till att ekonomin som helhet kommer att delta i internationell handel eller andra internationella ekonomiska flöden. Marknadsbidraget från en viss sektor består således i att den köper varor och tjänster från andra sektorer (både hemma och utomlands), oavsett om dessa varor och tjänster används för konsumtion eller för insats i produktionen, eller i att den säljer sina produkter via en marknad i stället för att själv konsumera dem. Exempelvis kan jordbrukets marknadsbidrag mätas genom att man jämför utvecklingen inom de sektorer utanför jordbruket som levererar varor och tjänster till jordbruket med den i övriga icke jordbrukssektorer. Den andel av tillväxten utanför jordbruket (inkl transportsektorn, bankerna osv) som är hänförlig till jordbruksredskap, gödselmedel, konsumtionsvaror etc skulle utgöra ett (partiellt) mått på jordbrukets marknadsbidrag till landets industrialisering.

Den tredje typen av bidrag enligt Kuznets' klassificering är faktorbidraget, vilket innebär överföring av produktionsresurser, dvs arbetskraft och kapital, från den aktuella sektorn till andra sektorer. Ett av de största problemen i många utvecklingsländer är just att öka den initialt domine-

¹ Kuznets (1965) s 236-256.

rande sektorns, dvs jordbrukets, produktivitet så att resurser kan överföras därifrån utan att dess egen utveckling skadas. Detta problem förvärras av att det i sådana länder i allmänhet inte finns några varor och tjänster att erbjuda jordbruket i retur. Denna omställningsprocess underlättas därför betydligt om landet ifråga genom att delta i internationell handel får tillgång till mera utvecklade länders varu- och kapitalmarknader.

Även om någon strikt tillämpning av denna modellansats inte är möjlig — därtill är det tillgängliga statistiska materialet alltför magert — kan den ändå ge en viss vägledning vid studiet av den svenska förindustriella utvecklingen i nästa avsnitt. I avsnitt IV skall vi återvända till ett försök till utvärdering av de olika bidragstypernas storlek.

III. Den ekonomiska utvecklingen 1840-70: jord- och skogsbruket aktiveras

III.1 Strukturella förändringar i ekonomin

Det är svårt att få en sammanhängande bild av den ekonomiska utvecklingen i Sverige före 1870 på grund av brist på statistik. De uppgifter som finns är sporadiska och osäkra och därmed svårtolkade. Det är knappast meningsfullt att sammanställa siffror över tillväxten i olika samhällssektorer. Däremot kan befolkningens fördelning på näringsgrenar ge en viss vägledning. Se tabell 1.

Tabell 1. *Befolkningens fördelning på näringsgrenar 1751-1870*
Procent

	Jordbruk med bi- näringar	Industri (inkl gruvor) och hantverk	Handel och sam- färdsel	Övriga näringar
1751	79,8	7,7	1,8	10,7
1840	80,9	8,5	2,2	8,4
1870	71,9	14,7	5,1	8,4

Källa: Montgomery (1939) s 61.

Som framgår av tabellen inträffade inga nämnvärda förskjutningar mellan näringsgrenarna under de 90 åren mellan 1751 och 1840.

Däremot inträffade betydande förändringar mellan 1840 och 1870, då industri och hantverk samt handel och samfärdsel ökade sina andelar av befolkningen på bekostnad av jordbruket. Det verkar således som om en grund lagts för den industriella expansion som skulle följa.

Att stora förändringar i den ekonomiska strukturen ägde rum omkring 1850 framgår även av förändringarna i exportens sammansättning. Se tabell 2.

Tabell 2. *Den svenska exportens varusammansättning 1835-85*
 Procent av total export i 1880 års priser

	Järn och stål	Timmer	Spannmål	Övrigt
1835-49	51—68 ^a	5—16 ^a	3—10	...
1851/55	31	34	20	15
1856/60	29	33	22	16
1861/65	23	44	19	14
1866/70	23	40	21	16
1871/75	21	42	18	19
1876/80	15	43	19	23
1881/85	16	40	12	32

^a Avser löpande priser.

Källor: Fridlitzius (1963) s 12 och (1957) s 57.

Inom loppet av bara några år halverades järnexportens andel av den totala exporten. Detta berodde främst på att spannmålexporten ökade mycket kraftigt. Denna ökning framstår som ännu mer dramatisk när man betänker att Sverige ända fram till 1830 var nettoimportör av spannmål.¹ Vad gäller timmer inträffade den mest dramatiska förändringen något senare. Mellan 1846/50 och 1866/70 ökade den svenska timmerexporten med 400 %, och andelen timmer i den svenska exporten ökade från 15 till 51 %, räknat i löpande priser.²

Vilka var orsakerna bakom denna utveckling? Generellt kan sägas att den yttersta förklaringen på efterfrågesidan var den ekonomiska utvecklingen i England, vilken sammanhänge med den industriella revolutionen där. 1846-50 köpte England 32 % av hela den svenska exporten. 1871-75 hade denna siffra stigit till 55 %. Sveriges beroende av England som importör var starkast vad beträffar livsmedel, där England svarade för mellan 2/3 och 3/4 av den svenska exporten 1850-85. För järn och stål var motsvarande siffra ungefär hälften och för timmer ca 40 %.³

1850-talet var ett mycket expansivt årtionde i England med bl a ett omfattande bostadsbyggande och ett stort behov av livsmedel och industriella råvaror. Men även på andra håll i världen var tiderna goda: den snabba ekonomiska utvecklingen i övriga Västeuropa, järnvägsboomen i Amerika och upptäckterna av guld i Kalifornien och Australien medförde ett gynnsamt ekonomiskt klimat i stora delar av världen.⁴ Utvecklingen medförde också mycket kraftigt stigande priser på vissa varor, vilket i sin tur ledde till starkt sjunkande relativa transportkostnader (se nedan).

¹ Fridlitzius (1957).

² Söderlund (1951) s 3.

³ Fridlitzius (1963) s 21-23.

⁴ Söderlund (1951).

III.2 Jordbrukets utveckling

När det gäller spannmål fanns det vid 1800-talets mitt tre huvudsakliga underskottsområden i Europa, nämligen England, Holland och Belgien samt Norge. Englands inköp motsvarade ca 60 % av handeln med vete och 80 % av handeln med havre. De främsta leverantörerna var Ryssland, Preussen, Danmark, Frankrike, Egypten och Förenta Staterna.¹

Som nämnts tidigare förblev Sverige nettoimportör av spannmål fram till 1830-talet trots att 75 % av befolkningen var sysselsatt i jordbruket.² Spannmål började exporteras före 1850, dock endast i små mängder. En viss nettoexport av havre uppstod under 1830- och 1840-talen och av korn under 1840-talet.³

Exporten av spannmål hölls länge tillbaka då den låga produktiviteten inom jordbruket inte medgav någon nämnvärd produktion utöver vad som behövdes inom landet. För att förhindra export av spannmål från överskottsområdena i södra Sverige och i stället styra dessa överskott till underskottsområdena inom landet gällde t ex exportembargo under perioderna 1812-20, 1826-27, 1829-33 och under en kort period 1847.⁴ Därutöver förekom också exporttullar. Överhuvud taget var handels- och tullpolitiken ryckig och därför hämmande för en stabil spannmålshandel under 1800-talets första årtionden. Exporttullarna på spannmål avskaffades 1849, och exportförbud infördes aldrig efter 1847.⁵

Vid slutet av 1840-talet exporterade Sverige ungefär 400 000 tunnor spannmål årligen. 30 år senare, när spannmålsexporten nådde sin topp, hade den vuxit till 4 miljoner tunnor per år. Vid denna tidpunkt utgjorde spannmål den näst timmer största exportvaran.⁶ Exporten gick i huvudsak till Storbritannien. Sverige hade också en mycket stor andel av Storbritanniens havreimport, närmare bestämt 1/3, jämfört med Rysslands andel på 40-50 %.⁷

Vad förklarar då den snabba ökningen i den svenska spannmålsexporten? På efterfrågesidan kan nämnas två omständigheter. För det första var, som redan nämnts, efterfrågan allmänt hög på 1850-talet. För det andra var skördeutfallet dåligt i England, det största underskottslandet, men

¹ Fridlitzius (1960).

² Det är knappast en tillfällighet att den svenska nettoimporten av spannmål upphörde först när potatis började odlas i mera betydande omfattning och fick användning dels som kreatursfoder, dels som råvara för brännvinstillverkning — men ännu inte som människoföda. Se Montgomery (1939) s 57, och Heckscher (1954) s 150-152.

³ Fridlitzius (1957) s 41.

⁴ *Ibid*, s 49.

⁵ *Ibid*, s 87-90.

⁶ *Ibid*, s 65.

⁷ Fridlitzius (1963) s 15-18.

även i de flesta leverantörländerna, såväl 1853 som 1855.

De viktigaste förklaringsfaktorerna fanns dock att söka på utbudssidan. För det första var Sverige ett undantag från de allmänt dåliga skördeutfallen i Europa. Skördarna var genomsnittliga eller bättre i alla utom ett län i Sverige både 1853 och 1855.¹ För det andra gynnades Sverige mycket kraftigt av Krimkriget 1853-56. Ryssland var den ledande spannmålsexportören i Europa vid krigets början. Den ryska exporten gick i första hand till England (vete och havre) och Holland (korn och råg). På båda dessa marknader var Ryssland den störste leverantören. På grund av kriget och den därmed följande blockaden av de ryska hamnarna uteblev plötsligt denna export.²

Sverige kan således sägas ha gynnats på ett extraordinärt sätt av vissa speciella omständigheter på spannmålsmarknaden på 1850-talet. Men i en underutvecklad och föga kommersialiserad ekonomi som den svenska vid denna tidpunkt var ändå steget mycket långt mellan varseblivandet av dessa gynnsamma marknadssignaler och konkret handling i form av faktisk åstadkommen export. Den fråga som inställer sig är snarast: hur var det överhuvud taget möjligt att på så kort tid som det var frågan om så kraftigt öka spannmålsproduktionen i ett jordbruk som allmänt utmärktes av en internationellt sett låg produktivitet?

För att kunna besvara denna fråga behöver man undersöka de mera långsiktiga utbudsfaktorerna litet noggrannare. Den viktigaste faktorn härvidlag synes vara de jordreformer som genomförts i Sverige med början vid 1700-talets mitt. Utan dessa hade det sannolikt varit omöjligt för jordbruket att reagera på marknadssignalerna.

Skiftesreformerna i Sverige ägde rum i tre steg. Storskiftesstadgan av år 1749 stipulerade att de statliga lantmätnarna "vänligt men bestämt" skulle upplysa bönderna om nackdelarna av det då rådande tegskiftet för att, om enhällighet kunde nås i varje by, verkställa skifte så att varje gård tilldelades så stora sammanhängande jordstycken som möjligt. Av lättförklarliga skäl blev reformen i stort sett verkningslös, liksom den förordning av år 1757 vari påbjöds att varje bymedlem som så önskade skulle kunna få konsolidera sina lotter.³ Nästa reform var baron Rutger Macleans enskifte som genomfördes först på hans eget gods, Svaneholm. Enskiftet blev lagstadgat år 1803 i hela Skåne och därefter i hela landet 1807. Även dessa reformer fick relativt begränsad verkan, framför allt i landskap med bruten terräng och stora skillnader i kvalitet mellan jordstyckena. Det var först

¹ Fridlitzius (1960) s 92.

² Fridlitzius (1960) s 81-85.

³ Heckscher (1954) s 156.

efter den tredje reformen, det s k Laga Skiftet 1827, som jordreformen slutligen genomfördes.¹

De förväntningar om tekniska förbättringar och höjd produktivitet som hade motiverat jordreformernas förespråkare blev dock endast långsamt infriade. De första verkningarna av reformerna bestod inte så mycket i att förbättra brukningsmetoderna som i att kraftigt öka produktionen. Detta sammanhänge med att en viktig del av jordreformerna var den betydande nyodling som de medförde. Ett skäl till denna var att man genom att odla upp ny mark kunde kompensera dem som i samband med omfördelningen av jorden fick mindre produktiv mark. Ett annat skäl var givetvis befolkningsökningen; mellan 1750 och 1850 hade den svenska befolkningen fördubblats, huvudsakligen beroende på minskade dödstal.² Den odlade marken ökade sålunda mycket snabbt. Avlägsna åkrar som tidigare sällan utnyttjats kom nu att brukas mer intensivt, ängsmark odlades upp och ny mark bröts i skogarna. Enligt vissa uppgifter ökade den odlade arealen från 850 000 ha år 1800 till 2,0 milj ha år 1850 och 2,5 milj ha 1870.³ Det skulle alltså ha varit frågan om ett trefaldigande på 70 år. Även om detta skulle vara en överskattning, antyder i alla fall de betydligt säkrare exportuppgifterna att det ändå måste ha varit frågan om mycket betydande nyodlingar.⁴

Den mark som nu odlades upp var av klart lägre kvalitet än den genomsnittliga och lämpade sig ofta endast för havre, korn och potatis. Detta var en viktig anledning till att utbudet av dessa grödor var relativt elastiskt.

Ett annat resultat av jordreformerna var att de ökade elasticiteten i arbetskraftsutbudet. När de gamla byarna bröts upp delades inte bara den odlade marken utan även skogs- och ängsmarken upp mellan jordägarna. Därmed löpte de torpare och backstugusittare som hade slagit sig ner på denna mark risken att bli utan uppehälle. Så länge det gamla skiftet gällde tilläts de oftast låta sina djur beta på allmanningen och att samla bränsle i skogen. Men när även allmanningarna delades upp, hade de ingen laglig nyttjanderätt.

De som på detta sätt hade blivit avhysta eller gjort förluster på annat sätt kunde dock i viss mån kompenseras genom den kraftigt ökade efterfrågan på arbetskraft i jordbruket. Denna blev resultatet av nyodlingarna, de nya byggnaderna och inhägnaderna som måste uppföras, de nya vägar-

¹ *Ibid*, s 156-159.

² SCB (1969) s 44-45.

³ SCB (1955) s 33.

⁴ Enligt Kuuse (1970) s 31-32, ökade landets odlade areal från ca 1 milj ha omkring 1800 till 2,3 milj ha 1860.

na som måste byggas etc.¹ Men när väl denna omställningsprocess var över, hade ett slags jordbruksproletariat skapats. För detta fanns tre möjligheter till uppehälle, nämligen lantarbete, arbete utanför jordbruket (dvs i första hand i industrin) och emigration. Under 1850-, 1860- och 1870-talen (med undantag för missväxtåren i slutet av 1860-talet) kunde dessa jordlösa lantarbetare finna sysselsättning i jordbruket och i viss mån i industrin. Emigrationen var då relativt liten. Men på 1880-talet, då den svenska spannmålsexporten slogs ut på världsmarknaden och då industrin fortfarande var för liten för att kunna absorbera arbetskraftsöverskotten, fanns ingen annan utväg än emigration.² Utan spannmålsexporten 1850-80 är det sannolikt att denna emigrationsvåg kommit långt tidigare.

En annan viktig faktor bakom den snabba produktionsökningen vid århundradets mitt var att förbättrade brukningsmetoder började göra in- steg. Bl a minskade trädan genom nya metoder.³ Jordförbättringar såsom exempelvis dikningsarbeten utfördes, först i form av öppna diken, efter 1800-talets mitt i form av täckdikning. På grund av uppodlingen av ängs- marken under 1800-talet uppstod en obalans mellan tillgången på natur- gödsel och åkerareal. Det verkar emellertid som om konstgödsel inte fick någon mer betydande användning i Sverige förrän efter 1880 i samband med att man alltmer inriktade jordbruket på animalieproduktion. Den mer intensiva brukningsform som foderodling på åkermarken innebar aktualiserade behovet av att komplettera den naturliga gödseln med konst- gödsel. Detta behov tillgodosågs genom import.⁴ Inhemsk tillverkning startades först efter Fosfatbolagets grundande 1871.

En ytterligare bidragande faktor till produktionsökningen var att redskaps- och maskintekniken började utvecklas under 1800-talets förra hälft.

Under 1700-talets andra hälft var mekaniseringsgraden låg inom det svenska jordbruket liksom i övriga delar av världen. England hade dock vid sekelskiftet 1800 nått en viss agrarteknisk utveckling. I Sverige förekom vid samma tid endast jordbearbetande redskap som år- der, plog, harv och vält. Varken plogen eller än mindre välten var

¹ Montgomery (1939) s 55.

² Utvandringen till utomeuropeiska länder (främst Nordamerika) fördelade sig tids- mässigt på följande sätt:

1851—60	14 973 personer
1861—70	93 119
1871—80	102 501
1881—90	327 505
1891—1900	204 513

Källa: SCB (1969) s 120-121.

³ Montgomery (1939) s 58.

⁴ Kuuse (1970) s 31-37.

emellertid allmänt förekommande, varför endast årder och harv i egentlig mening kunde betecknas som allmänna åkerbruksredskap. I den mån plogen förekommit saknades ofta vändskivan, den mest karakteristiska plogdelen, eller var den ofullkomligt utvecklad.¹

Den första skördemaskinen torde ha införts till Sverige 1852. Andra jordbruksmaskiner såsom gödnings-, sånings- och slåttermaskiner samt ångtröskor introducerades i Sverige omkring 1860. Frösåningsmaskiner hade dock introducerats på storjordbruken i Skåne redan före 1860. Som nämnts, hade redskap som årder, plog, harv och vält införts före 1860, liksom maskiner som hästräfsor, mekaniska tröskverk, hackelse- och sädesrensings/sorteringsmaskiner. Dock introducerades flera nya varianter mellan 1860 och 1910. Genom studier av bouppteckningsmaterial från Malmöhus, Uppsala och Kronobergs län har Kuuse kommit fram till att stora skillnader rådde mellan olika gårdar med avseende på deras tekniska utrustning. Generellt befanns redskapens och maskinernas medelvärden vara högre, ju större brukningsenheten var. Detta tolkades så att redskapen vid mindre gårdar i större utsträckning var hemmagjorda och gjorda av trä än vad som var fallet vid större gårdar. Redskaps- och maskinstandarden befanns också genomgående ha varit högst i Malmöhus län och lägst i Kronobergs län.²

Såväl nya metoder som ökad åkerareal bidrog således till en kraftigt ökande spannmålsproduktion. Bidragande faktorer till ökat exportutbud av mer kortsiktigt slag var att spannmålsleveranser omfördelades från inhemska till utländska köpare. De senare var beredda att betala högre priser än de inhemska köparna. Detta medförde att den inhemska spannmålskonsumtionen minskade. Råg ersattes sålunda tillfälligt med korn och potatis. Brännvinsproduktionen, särskilt den som var baserad på råg, begränsades t ex under 1854 och 1855. Spannmålslagren minskades också.³

Delvis på grund av Krimkriget steg sålunda Sveriges andel av Englands havreimport från omkring 10 % i början av 1850-talet till 33 % 1855. Samtidigt sjönk Englands andel av den svenska spannmålsexporten från 90 % till mellan 40 och 60 % på grund av att Preussen, Holland och Danmark, som tidigare endast i obetydlig utsträckning importerat svensk spannmål, nu uppträdde som tillfälliga köpare.⁴ Sveriges andel av Englands havreimport steg till 36 % 1861-65 men sjönk sedan något, till 31 %, i slutet av 1870-talet. Denna minskning berodde emellertid inte på någon minskning i exporten från Sverige, vilken växte under hela 1870-talet, utan

¹ *Ibid*, s 43.

² *Ibid*, s 47-71.

³ Fridlitzius (1960) s 92-100.

⁴ *Ibid*, s 70-73.

på ökad rysk export, vilken i sin tur huvudsakligen berodde på ökat järnvägsbyggande i Ryssland på 1870-talet.¹

Nästan hela den svenska spannmålsexporten under perioden 1850-80 bestod av havre, av vilken 90 % gick till England.² Det mesta av den havre som Sverige exporterade till England skeppades till London och konsumerades troligen där; även engelska bönder sålde sin havre i London. Den största efterfrågan på havre kom från Londons transportföretag, av vilka det största använde inte mindre än 300 000 hästar.³

1850-talet var den enda period under vilken Sverige exporterade råg, och Krimkriget år 1854-56 var de enda år då ostkusten, det viktigaste rågproducerande området i Sverige, hade någon spannmålsexport. 1854-56 utgjorde rågexporten mellan 34 och 43 % av den totala spannmålsexporten. Under resten av 1850-talet utgjorde rågexporten aldrig mer än 6 % av spannmålsexporten. Det var huvudsakligen Holland och Preussen som köpte den svenska rågen, inte England. Detta är särskilt anmärkningsvärt, eftersom Preussen traditionellt var en stor spannmålsexportör; spannmålsimport från Sverige var något unikt.⁴ Detta ger en antydning om inte bara de extraordinära förhållandena beträffande utbud och efterfrågan på spannmål under Krimkriget utan också om det svenska jordbrukets anmärkningsvärda förmåga att reagera på dessa omständigheter.

Sveriges framträdande som en betydande spannmålsexportör blev emellertid ett ganska kortlivat fenomen. Den svenska spannmålsexporten föll avsevärt under depressionen på 1880-talet och reducerades till obetydlighet fram till sekelskiftet. Detta berodde inte enbart på den ovannämnda ryska konkurrensen när det gällde havre utan även på den amerikanska spannmålsexporten. Denna ökade mycket starkt på grund av uppodlingen av de stora prärierna, byggandet av den transkontinentala järnvägen och järnvägsnätet i övrigt samt förbättringarna på sjötransportområdet genom bl a övergången från segel- till ångfartyg. (Se vidare nedan.)

III.3 Timmerexportens utveckling

Trots den rikliga tillgången på skog i Sverige var den svenska exporten av timmer och andra skogsprodukter mycket obetydlig före 1840. Enligt Heckscher fanns det i huvudsak tre skäl till detta: (1) Norge låg närmare

¹ Fridlitzius (1957) s 71-72.

² *Ibid*, s 70.

³ Jörberg (1961) s 15.

⁴ Fridlitzius (1960) s 68-72.

de västeuropeiska marknaderna och kunde utnyttja skogen nära kusten. Detta medförde låga transportkostnader både till hamnarna och under sjötransporten.¹ (2) Den svenska skogsindustrin var tekniskt efterbliven, särskilt i jämförelse med den norska. (3) Den protektionistiska politiken i England (The Navigation Acts) gav särskilt Kanada fördelar framför skandinaviskt och ryskt timmer på den brittiska marknaden.²

Till detta kan läggas att den svenska huvudexportnäringen sedan länge varit järn och att järnhanteringen egentligen utgjorde en gigantisk skogsindustri. Den gängse tekniken i järnframställningen använde träkol för färskning, men på ett mycket ineffektivt sätt. Det har uppskattats att gruv- och metallindustrin så sent som 1854 förbrukade fyra till fem gånger så mycket skogsråvara som den vid det laget ganska ansevärd mängd som exporterades i form av sågade och osågade trävaror.³ Det är därför ingen överdrift att påstå att Sveriges relativt rikliga tillgång på tall- och granskog, som lämpade sig väl för kolning, utgjorde landets främsta naturtillgång i järnhanteringen.

Den reglering av järnhanteringen som staten sedan länge använt sig av gick i stort sett ut på att begränsa järnframställningen så att inte skogarna skulle utplånas. Den kom således att i hög grad påverka även det ”rena” skogsbruket. Men det fanns även en direkt reglering av sågverksindustrin i form av etableringskontroll och begränsningar av hur mycket virke som fick bearbetas varje år.⁴ Emellertid tycks dessa förordningar inte ha tillämpats särskilt strängt. Avskaffandet av skogsavverkningstadgan 1842 och etableringskontrollen vad gäller nya sågverk 1863 förefaller sålunda ha givit få, om ens några, verkningar.⁵

Vid mitten av 1800-talet inträffade några viktiga förändringar som i ett slag förbättrade det svenska skogsbrukets konkurrensförutsättningar. På efterfrågesidan ledde den kraftiga expansionen i England på 1850-talet bl a till en stark ökning av bostadsbyggandet, vilket medförde en kraftig ökning i efterfrågan på virke. Eftersom Englands inhemska skogstillgångar vid det laget i stort sett uttömts, vände sig efterfrågan främst mot utlandet. Mellan 1850 och 1854 ökade den brittiska virkesimporten med 100 %.

¹ Den norska timmerexporten översteg länge den svenska och finska. På 1830-talet uppgick den svenska exporten av sågade varor till ca 220 000 m³ per år. Vid samma tid angavs den norska timmerexporten (inkl osågade varor) till ca 970 000 m³. Den finska exporten var ungefär hälften så stor som den svenska. (Montgomery (1939) s 23).

² Heckscher (1954) s 225.

³ Montgomery (1939) s 17.

⁴ *Ibid*, s 22.

⁵ Söderlund (1951) s 5.

Även Frankrike, Belgien och Nederländerna ökade sin import avsevärt, om än inte lika snabbt som England.¹

En annan mycket viktig faktor för den svenska timmerexporten på 1850-talet var avskaffandet av vissa handelshinder på den största marknaden, Storbritannien. Av dels strategiska, dels merkantilistiska skäl hade Storbritannien tullbelagt timmerimporten från andra länder än de brittiska kolonierna. Detta hade särskilt begränsat den tidigare etablerade handeln med Norge och Ryssland. När Storbritannien 1842 började lätta på tullarna kunde varken Ryssland (som vid den tiden kontrollerade Finland och vars restriktiva lagstiftning och monopolistiska politik förhindrade ökad virkesexport) eller Norge (vars skogar på Vestlandet i stort sett uttömts²) öka sin export särskilt kraftigt. Sverige var det enda land som var i stånd att snabbt öka sin export utan försämrad kvalitet. När tullarna slopades, försämrades givetvis den kanadensiska exportens konkurrenskraft; transportkostnaderna var fortfarande relativt höga.³

Det är viktigt att hålla i minnet att de norrländska skogarna fortfarande vid denna tidpunkt var i stort sett orörda. Det virke som exporterades kom i stället från västra Sverige. Detta berodde naturligtvis i första hand på transportkostnaderna. Sjöfrakten från Norrland till England var omkring 80 shillings per standard, medan motsvarande kostnad mellan Göteborg och England endast var 35-36 shillings. Visserligen uppvägdes en del av denna skillnad av att transportkostnaderna från inlandet till kusten var högre i västra Sverige, men skillnaden måste ändå ha varit av avgörande betydelse för de norrländska producenterna. Som jämförelse kan nämnas att sjöfrakten mellan Kanada och England på 1850-talet ser ut att ha varierat mellan 75 och 85 shillings per standard, dvs ungefär samma som för det norrländska virket.⁴

Dessa skillnader i transportkostnader var av avgörande betydelse. Enligt Söderlund utgjorde vid mitten av 1800-talet frakten på virke från de flesta producerande områdena till importlandet till och med mer än fob-priset på virket, och fraktkostnaden utgjorde den största kostnadsposten för virke när det nådde konsumenten.⁵ Emellertid stämmer inte denna uppgift riktigt med vissa siffror som senare publicerats av professor North. Han har beräknat fraktkostnaden i förhållande till cif-värdet på vissa produkter

¹ *Ibid*, s 42.

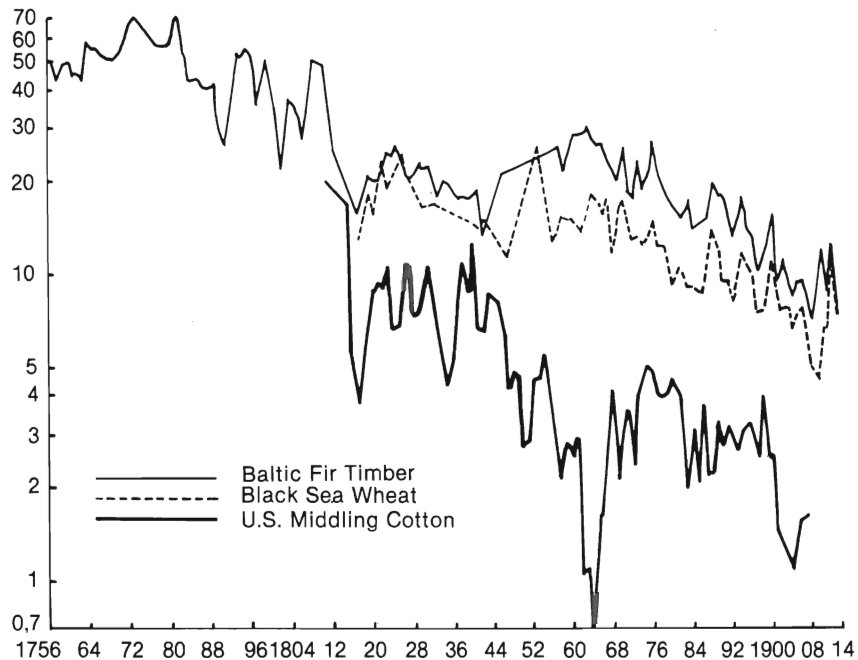
² Heckscher (1954) s 226.

³ Söderlund (1951) s 15-20.

⁴ *Ibid*, s 149.

⁵ *Ibid*, s 148.

Figur 1. Fraktkostnad i förhållande till cif-värde för vissa varor vid leverans till London och Liverpool 1757-1913. Logaritmisk skala.

Källa: North (1965) s 217.

från ca 1750 och framåt, bl a "Baltic Fir Timber". Se figur 1. Enligt Norths uppgifter utgjorde fraktkostnaden oftast mer än halva cif-priset (dvs mer än dubbelt så mycket som fob-priset) för "Baltic Fir Timber" under perioden 1756-1812. Efter Napoleonkrigen sjönk emellertid de relativa fraktkostnaderna kraftigt och låg vid 1800-talets mitt på ca 25 % av cif-värdet, vilket motsvarar 1/3 av fob-värdet och således är lägre än den av Söderlund angivna siffran. Även detta är emellertid en ansevärd belastning, och man förstår varför det före Napoleonkrigen var praktiskt taget omöjligt för det norrländska virket att konkurrera på världsmarknaden.

Klart står att de relativa transportkostnaderna var högre för virke än för de flesta andra varor (inklusive vete från Svarta havet) och klart högre än för t ex bomull från USA. Det råder heller inget tvivel om att de relativa transportkostnaderna sjönk mycket kraftigt under hela perioden från 1750 till början av 1900-talet. Däremot förefaller ökningen av de relativa transportkostnaderna för virke från Östersjöområdet under 1850-talet något egendomlig. (Se figur 1.) Möjligen kan den bero på att de genomsnittliga fraktsträckorna ökade allteftersom längre norrut belägna hamnar på norrlandskusten exploaterades. Eventuellt kan då också den genomsnittliga

båtstorleken ha minskat. Tyvärr framgår inte av det publicerade materialet vilka hamnar i Östersjön som var representerade.

En bidragande faktor till en gynnsam utveckling av sjötransportkostnaderna var att ångbåtar började komma till användning ca 1850. Enligt Fridlitzius innebar detta att fraktkostnaderna för virke mellan Sverige och England kunde sänkas med 50 %.¹ Det är emellertid tveksamt i vilken utsträckning ångbåtar verkligen kom till användning i timmertransporterna redan på 1850-talet. Enligt North dominerade segelfartygen ända in på 1880-talet.² Detta stöds indirekt av Söderlund, som hävdar att konkurrensen från ångfartygen medförde att segelfartygen trängdes undan till sådana tunga bulkvaror som timmer vilka tålde långa transporttider. Detta innebar samtidigt att konkurrensen inbördes mellan segelfartygen blev hård och därmed kostnadspressande.³

När nu virkespriserna steg kraftigt på 1850-talet på grund av den ökade efterfrågan och det relativt oelastiska utbudet borde detta ha fått till följd att de relativa transportkostnaderna föll (även om detta tills vidare motsägs av Norths siffror). Härigenom öppnades möjligheter för en svensk export som inte tidigare existerat. På 1830- och 1840-talen hade Sverige legat alltför avlägset för att kunna exportera virke till de viktigaste europeiska marknaderna, dvs England, Holland, Belgien och Frankrike. Den svenska exporten hade därför inriktats huvudsakligen på smärre leveranser till avlägsna marknader i Medelhavsområdet och Sydamerika på vilka de svenska transportkostnadsnackdelarna var relativt obetydliga.⁴ Genom utvecklingen på 1850-talet kunde Sverige i stället börja konkurrera med de europeiska huvudproducenterna, nämligen Norge på virkesmarknaderna och Ryssland, Preussen och Danmark på spannmålsmarknaden. Dessutom avskaffades de brittiska importtullarna på virke vilka gynnat Kanada på europeiska leverantörers bekostnad. Detta tillsammans med utvecklingen i övrigt gjorde att de stora norrländska skogarna helt plötsligt blev konkurrenskraftiga och förvandlades från att ha varit i stort sett värdelösa till att få ett mycket betydande ekonomiskt värde.

Utöver dessa förändringar som i och för sig borde ha varit tillräckliga för att få till stånd den snabba expansion i det norrländska skogsbruket som faktiskt kom att äga rum, kan nämnas ytterligare några faktorer. En viktig reform som banade väg för utvecklingen var avgränsningen av kronoskogarna. Denna reform innebar dels att exakta gränser drogs mellan

¹ Fridlitzius (1963) s 14.

² North (1965) s 234.

³ Söderlund (1951) s 44.

⁴ *Ibid*, s 24-25

kronans skogar och de privata, dels att stora skogsområden delades ut till olika hemman. Dessa skogar hade vid den aktuella tidpunkten ringa värde på grund av bristen på efterfrågan och på deras avlägsna belägenhet. Verkningarna av denna politik blev under 1850- och 1860-talen att när efterfrågan på virke började stiga, fanns det ett säkert utbud av billig råvara som inte var underkastad kronans notoriskt godtyckliga försäljningspolitik. Inte heller var det längre nödvändigt att gå omvägen över köp av kronoskogsvirke för vidare försäljning till virkeshandlarna. På detta sätt kunde kostnaderna hållas nere, vilket bidrog till att öka det norrländska virkets konkurrenskraft.¹

En annan viktig faktor var den tekniska utvecklingen. På 1840-talet var de svenska sågverken i allmänhet mycket föråldrade och tekniskt efterblivna. Grovklingade, smidda, vattendrivna sågar användes och drevs i liten skala av enskilda bönder. Särskilt ofördelaktigt framstod Sverige i jämförelse med Norge, där sågverken var mycket effektiva och väl organiserade.²

Det fanns visserligen ett antal större vattendrivna sågverk spridda i hela landet även före 1850, de flesta ägda av handelshusen i Göteborg och Stockholm. Dessa byggdes ut och förbättrades när handeln ökade.³ Men ångsågen infördes inte i betydande omfattning förrän i mitten av 1860-talet och spelade därför ingen dominerande roll i den tidiga utbyggnaden av den norrländska virkeshanteringen. Ångsågar med finare klingor infördes dock ganska allmänt på 1860- och 1870-talen, men sågverken förblev små. Deras betydelse låg främst i att de gjorde det möjligt att bygga sågverk inte endast vid forsar och vattenfall utan varhelst det lämpade sig, särskilt vid flodmynningarna.

Det synes helt klart att kapitalåtgången i virkeshanteringen var synnerligen liten och inte kan ha utgjort någon nämnvärt begränsande faktor i den utveckling som ägde rum. Praktiskt taget vem som helst kunde tjäna eller låna tillräckligt med pengar för att köpa ett eller ett par små sågverk. Det är osannolikt att kapitalkraven var särskilt annorlunda i andra länder.

Det intryck man får efter denna litteraturgenomgång är att de viktigaste förklaringarna till den kraftiga expansion av den svenska virkesexporten som ägde rum omkring 1800-talets mitt låg i ökningen i den internationella efterfrågan, begränsningarna i utbudet från andra betydande producenter, de prishöjningar som därför inträffade och de därmed följande sänkta re-

¹ *Ibid*, s 7-10.

² *Ibid*, s 37.

³ *Ibid*, s 79.

lativa transportkostnaderna. De direkta förändringarna i det svenska virkesutbudet på 1850-talet förefaller små i jämförelse med dessa andra faktorer. Den viktigaste faktorn på utbudssidan tycks i stället ha varit *frånvaron* av de begränsningar i utbudet som fanns på andra håll i världen. Liksom i jordbruket fanns stora underutnyttjade resurser i fråga om de två viktigaste produktionsfaktorerna, nämligen arbetskraft och mark. Samtidigt var behovet av den tredje produktionsfaktorn, kapital, mycket ringa.

Utvecklingen av den svenska exporten av sågade trävaror 1832-75 framgår av tabell 3. Exporten började öka snabbt på 1840-talet och fortsatte sedan att växa så att den 1871-75 var mer än 10 gånger större än 40 år tidigare.

Tabell 3. *Den svenska exporten av sågade trävaror 1832-75*
1 000 m³

Period	Årligt genomsnitt
1832-35	190
1836-40	258
1841-45	331
1846-50	393
1851-55	667
1856-60	800
1861-65	1 125
1866-70	1 782
1871-75	2 225

Källa: Montgomery (1939) s 89.

III.4 Orsakerna till jord- och skogsbrukets utveckling: En sammanfattning

Utvecklingen av den svenska exporten från ca 1850 och några decennier framöver sammanfattas i figur 2. Den dittills klart dominerande järnexporten (framför allt stångjärn) stagnerade under 1850-talet men hade redan tidigare under 1800-talet haft konkurrensproblem. Den så kallade "puddling-processen" uppfanns ca 1750 och innebar att stenkolk kunde ersätta träkol i färskningsprocessen. I och med att de engelska järnverken efter hand övergick till denna process, ökade konkurrensen för det svenska stångjärnet. Endast genom att övergå till allt högre kvaliteter av träkolsbaserat järn kunde de svenska järnverken undvika att få sina marknadsandelar på den brittiska marknaden alltför katastrofalt minska. Efter det att Lancashire-metoden införts i Sverige omkring 1870 och efter det att den

förbättrats och anpassats till den svenska malmen, började järnexporten åter att blomstra.¹

Medan sålunda järnexporten stagnerade under 1850-talet, tiofaldigades spannmålsexporten under detta årtionde och växte därmed från obetydlighet till att bli jämbördig i värde med järnexporten. Timmerexporten ökade också starkt, även om dess snabbaste expansion kom under 1860-talet.

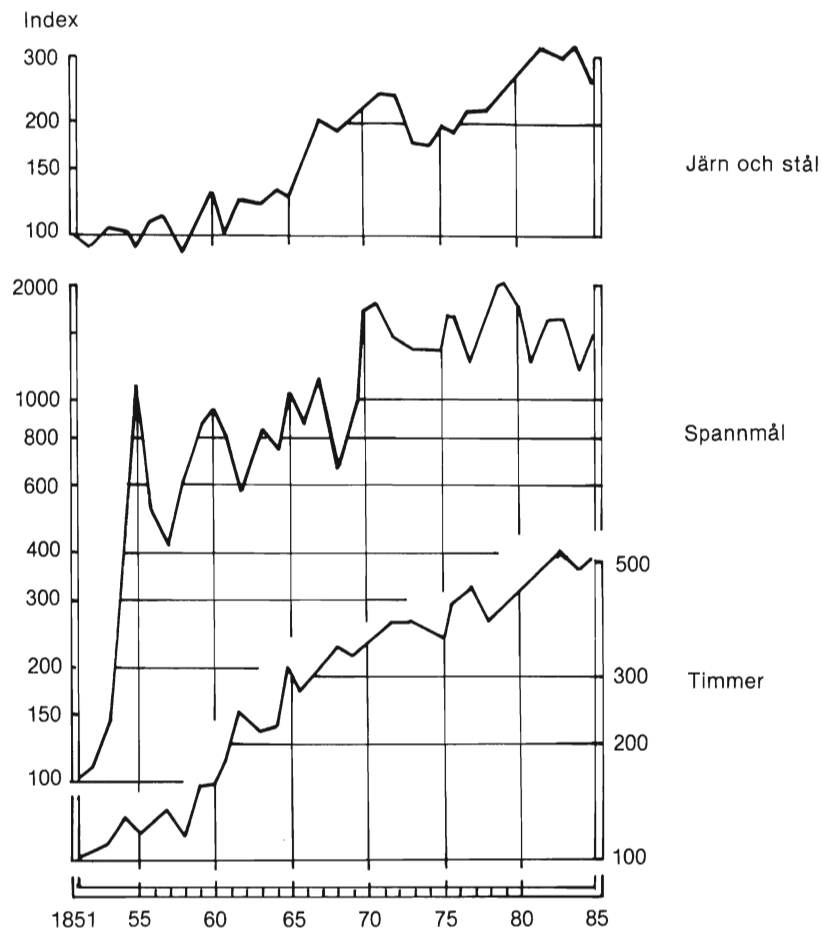
Uppkomsten av den svenska timmer- och spannmålsexporten mellan 1850 och 1870 kan sammanfattningsvis förklaras på följande sätt. På efterfrågesidan när det gäller virkesmarknaden berodde ökningen på allmänt gynnsamma betingelser i världsekonomin och i synnerhet på den stora efterfrågan på råvaror och byggmaterial som den industriella revolutionen i England medförde, samtidigt som vissa handelshinder (Navigation Acts) avlägsnades. Liknande faktorer gjorde sig gällande på efterfrågesidan även på spannmålsmarknaden. Tidvis spelade även dåligt skördeutfall i såväl importländer som vissa viktiga exportländer en betydande roll för prisutvecklingen.

En betydelsefull faktor på utbudssidan var nedgången i de relativa transportkostnaderna, hänförlig till såväl ökade varupriser som sjunkande "rena" transportkostnader i samband med ångbåtarnas inträde på marknaden. En väsentlig roll spelade också svårigheterna att öka utbudet i de dittills dominerande producentländerna, särskilt Norge, när det gällde virke och Ryssland, när det gällde spannmål. De ryska leveransproblemen sammanhängde huvudsakligen med Krimkriget och med bristen på järnvägar före 1870. Samtidigt fanns i Sverige mycket stora oanvända tillgångar i form av nyodlad åkerareal och tillgängliga, orörda skogar.

Sverige hade således turen att ha komparativa fördelar i produktionen av två varor som råkade vara mycket eftertraktade vid den aktuella tidpunkten, nämligen havre och virke. Havre, som ställer blygsamma krav på såväl jordmån som klimat, var idealiskt för dåtidens produktionsbetingelser i Sverige. På grund av havrens låga värde i jämförelse med annan spannmål lönade det sig inte för de jordmåns- och klimatomständigt bättre lottade kontinentala länderna att övergå från andra sädeslag till havre. Samtidigt medförde de kraftiga prisökningarna på havre i kombination med de sänkta transportkostnaderna att spannmålen kunde tåla transportkostnaderna. Och virke var en naturlig exportvara från ett land som till mer än hälften är skogbevuxet; när de relativa transportkostnaderna reducerades, kunde de dittills icke exploaterade resurserna tas i anspråk.

¹ Heckscher (1954) s 18-19.

Figur 2. *Volymmässig utveckling av den svenska exporten av järn och stål, spannmål och timmer 1851-85. Logaritmisk skala.*
Index 1851 = 100

Källa: Fridlitzius (1963) s 13.

Men liksom i de flesta fall krävdes inte bara tur utan även ett betydande mått av skicklighet för att nå framgång: utan jordreformerna, avskaffandet av exportförbudet och regleringarna, avgränsningen av kronoskogarna och privatiseringen av marken etc hade förmodligen reaktionen på de positiva signalerna dröjt, om den ens överhuvud taget hade kunnat komma till stånd.

IV. Hur kom tillväxtprocessen igång? — Marknadernas och entreprenörernas roll

I föregående avsnitt har vi studerat de yttre och inre förhållanden som utgjorde förutsättningar för en snabb expansion inom jord- och skogsbruket i Sverige omkring 1800-talets mitt. Men det återstår ännu att besvara frågan hur hela denna väldiga utveckling, vars like aldrig tidigare skådats i Sverige, egentligen kom igång. Hur kom det sig att obildade svenska bönder helt plötsligt började leverera havre i London? Hur kunde marknads-signalerna så snabbt och effektivt som var nödvändigt förmedlas till den svenska landsbygden som vid denna tidpunkt tillhörde de mera efterblivna delarna av Europa? Hur ombesörjdes finansieringen? För att kunna besvara dessa frågor behövs en analys av hur marknaderna såg ut, vilka aktörerna var och hur kontakterna mellan dem förmedlades.

IV.1 Timmermarknadens organisation¹

Timmermarknaden bestod i huvudsak av fyra typer av aktörer: producent, lokal handlare eller uppköpare, exportfirma och importör i importlandet.

Producenterna var vanligtvis småbrukare eller bönder som antingen sålde avverkningsrätten på skog till uppköpare eller avverkade själva under vintermånaderna och sålde timret. I Norrland var dessa köpmän ofta privata och oberoende företagare, även om de för sin finansiering var starkt beroende av de stora handelshusen i Stockholm och Göteborg, särskilt när handeln växte snabbt och fick en alltmer betydande omfattning. Under det tidigaste skedet skötte dessa köpmän ofta kontakterna själva med kunderna i mottagarlandet men kom så småningom att utnyttja handelshusen även i detta avseende. I Västsverige hade sedan länge grosshandelshusen i Göteborg dominerat.

Det fanns i huvudsak två typer av lokala köpmän. En del hade, ofta efter några års erfarenhet inom en engelsk trävaruimportfirma, kommit tillbaka till Sverige och bildat eget företag, specialiserat på timmerexport och ofta med utländsk finansiering. Andra var småhandlare som bl a importerade livsmedel, textilier eller andra industriprodukter från länderna kring Östersjön och Nordsjön. Dessa varor erhöles ofta genom någon agent eller grosshandlare i Stockholm. Inte sällan ägde dessa köpmän de båtar i vilka deras varor forslades, och många drev små varv som på grund av billigt

¹ Detta avsnitt grundas huvudsakligen på Söderlund (1951) s 77— 121 och Samuelsson (1951).

virke och låga löner kunde bygga små båtar till låga kostnader. Dessa norrländska köpmän behövde finansiellt stöd och fick det från handelshusen i Göteborg och Stockholm.

De stora handelshusen i Stockholm och Göteborg kom i själva verket att spela nyckelrollen i såväl trävaru- som spannmålsexporten. Det var via dem som både kontakter och krediter förmedlades. De flesta av dessa, särskilt de i Stockholm, hade etablerats långt tidigare inom järnexporten.

De hade där sedan ett par århundraden tillbaka fyllt en dubbel uppgift. Dels hade de i olika former försett bruken med driftskapital, dels hade de svarat för försäljningen utomlands av de färdiga varorna, till övervägande delen stångjärn. Det senare hade de gjort dels som kommissionärer mot nominellt 2 1/2 procents provision, dels, och som det vill synas huvudsakligen, genom att överta brukens årsproduktion eller en del av denna i fast räkning. Försäljningen till importländerna hade sedan länge tillgått dels så att konsignationslager försänts till fasta korrespondenter utomlands, dels så att järnet sålts mot order antingen direkt till förbrukaren, till en importör eller till en agent.¹

En huvudförutsättning för denna försäljningsorganisation och ett nödvändigt villkor för försäljning mot order var en hög grad av enhetlighet hos olika märken och kvaliteter av exportvaran.

Vad det svenska järnet beträffar, tycks detta villkor ha varit uppfyllt. Varje bruk hade sina speciella stämplor dels för produktionen i dess helhet, dels för olika kvaliteter. Välkända märken hade givetvis ett betydande goodwill-värde, och bruksledningen vakade omsorgsfullt över att de egenskaper som märkena sedan gammalt betecknade, också fanns hos den med dem märkta varan. De utländska kunderna kunde därför med en mycket hög grad av säkerhet förutse vilka egenskaper den levererade varan skulle komma att ha, om de beställde ett visst märke hos den svenska exportören.²

En annan huvudförutsättning var goda personliga relationer och ett stort mått av ömsesidigt förtroende mellan exportör och importör. Såväl kommunikationerna som bankväsendet var ju utvecklade. Kreditupplysningar kunde erhållas endast på privat väg. Genom sekellångt samarbete hade sådana relationer byggts upp.

Till affärsvänner kunde man, ibland till och med utan föregående överenskommelse i varje särskilt fall eller ens generellt, sända hela skeppslaster av exportvaror i konsignation med välgrundad förhoppning att de skulle göra sitt bästa för att sälja dem så fördelaktigt som möjligt, givetvis mot sedvanligt kommissionärsarvode. Man kunde be dem indriva ens fordringar på orten eller anskaffa lämpliga importvaror med anlitanande av sin egen kredit. Man kunde till och med utan avi-

¹ Söderlund (1951) s 92.

² *Ibid*, s 92-93.

sering i förväg dra växlar på dem och — om tiderna inte var alltför svåra — räkna med att de skulle acceptera dem.

Man kunde också be dem om konfidentiella upplysningar rörande andra firmors kreditvärdighet och, som det tycks, i regel ha rätt att hoppas på utförliga och uppriktiga svar. Slutligen kunde man räkna med deras lojala medverkan, då det gällde att ordna utbildning på den främmande orten för sina söner eller andra presumtiva företagsledare, en företeelse som i hög grad bidrog till att ge även de följande generationernas affärsförbindelser fasthet och personlig prägel, ofta en prägel av verklig vänskap med allt vad detta kunde innebära av solidaritet, hänsyn och kanske hjälpsamhet i brydsamma lägen.¹

En tjänsteman i ett handelshus, som hade gjort sig känd för sin förmåga och goda omdöme, kunde ofta starta eget företag med ett minimum av eget kapital. Genom att åtnjuta utländska köpmäns förtroende kunde han börja köpa på kredit och exportera omedelbart med rätt att dra växlar på mottagaren redan vid skeppningen eller rentav dessförinnan.² Ett annat sätt för en blivande entreprenör att komma igång var att besöka England och arbeta hos en importör. Därigenom kunde han etablera personlig kontakt innan han for tillbaka till Sverige för att bilda egen firma. Men sådana besök, liksom kunskaper i engelska språket, synes ha varit begränsade till de allra största exportföretagen.³ I vissa fall hade handelshusen grundats av utländska entreprenörer. Dessa förefaller dock inte ha varit särskilt talrika i handeln med trävaror och spannmål. Däremot var flera av handelshusen i Stockholm i järnexporten av utländskt ursprung.⁴

Detta mer än sekelgamla system överfördes nu vid mitten av 1800-talet till både trävaru- och spannmålsexporten. Vad beträffar trävaror kunde detta ske relativt lätt, eftersom många av de järnexporterande handelshusen i Stockholm hade gamla förbindelser med norrländska järnbruk och de i Göteborg med västsvenska.

Flera norrlandsbruk ägdes av stockholmsköpmän, åt andra fungerade dessa köpmän som förläggare och försäljare. Dessutom hade de länge haft direkta förbindelser med trävaruhandlare i Norrland, eftersom trä sedan gammalt använts som fyllnad till järnlasterna.⁵ I Göteborg hade grosshandlarna efter maximeringen av den svenska järnexporten på 1700-talet i hög grad tvingats koncentrera sig på trävaror vid sidan av eller i stället för järnexport.⁶

När alltså den västeuropeiska efterfrågan på trävaror började öka starkt

¹ *Ibid*, s 78.

² *Ibid*, s 78.

³ Fridlitzius (1957) s 196-198.

⁴ Samuelsson (1951) s 23-45.

⁵ Söderlund, (1951b) s 93-94.

⁶ *Ibid*, s 46-47

vid mitten av 1800-talet, fanns redan i handelshusen i Stockholm och Göteborg betydande kännedom om och erfarenhet av de nya marknaderna. De visste vilka dimensioner och kvaliteter som efterfrågades i olika länder och kunde anpassa sin produktion därefter. Å sin sida kände kunderna också till svenska trävaror. De visste att de kunde köpa en båtlast utan att se den. Kontakter med importörer, agenter och handelshus på de nya marknaderna fanns alltså redan.¹ Betydelsen av dessa förhållanden kan knappast överskattas. Vidden av det kunskapsgap vilket överbryggades genom grosshandlarnas verksamhet framgår av följande citat:

En av de uppgifter, som ofta kom att åligga exportörernas grosshandelsförbindelser, har närmast kuriositetsintresse, men den är i hög grad belysande för dåtidens förhållanden. I det /av Söderlund/ genomgånga materialet finns det flera exempel på att grosshandelsfirmor lämnade producenterna uppgifter om de mått, som olika länders eller områdens importörer ville ha sina varor försågade efter. Det fanns många dylika mått på den tiden, och de flesta utom de svenska, danska och engelska tycks ha varit nya för 1850-talets exportörer. Måttsuppgifterna erhöles på ett enkelt sätt; grosshandlaren sände per brev en pappersremsa, på vilken måtten var markerade: metersystemet för Frankrikes del, olika långa fot och tum för andra länder. På exportören själv föll sedan uppgiften att beräkna priserna med ledning av de erhållna måttsuppgifterna.²

IV.2 Trävaruhandelns finansiering

Så länge trävaruhandeln hade ringa omfattning och var tekniskt primitiv, var inte heller exportörens behov av driftskapital särskilt stort. Detta berodde på att bönderna vanligen betalades först efter det att timret levererats till utskeppningshamnen. Betalning skedde antingen i flera smärre belopp eller i en klumpsumma. Det var alltså bönderna som i stor utsträckning finansierade produktionen, medan exportören endast behövde finansiera varorna under transporten till destinationsorten.

Böndernas kreditgivning möjliggjordes genom naturhushållningssystemet som vid mitten av 1800-talet dominerade på den norrländska landsbygden. Skogsarbetet var i många fall endast ett komplement till jordbruket, och bönderna klarade sig på enbart jordbrukets avkastning.

Allmogen företog inköp av varor i regel endast några få gånger om året och främst i samband med stadsresor eller marknadsbesök. Den mest betungande utgiftsposten torde skatterna ha varit. Om trävaruexportören svarade för dem och lät bönderna få återstoden av sin betal-

¹ Söderlund (1951a) s 69-70.

² Söderlund (1951b) s 100.

ning, när de kom till staden, bör det i allmänhet inte ha spelat någon roll för dem, om de hade pengarna i kontanter hemma på gården eller i form av tillgodohavande hos bräd- eller bjälkhandlaren. Det vill alltså synas, som om det norrländska näringslivets primitiva karaktär vid tiden för trävaruhanteringsens begynnande expansion skulle ha gjort det möjligt att bedriva exporten med mindre tillgång på kapital än vad annars skulle ha varit fallet.¹

Allt eftersom trävaruhandeln ökade blev emellertid det gamla kreditssystemet helt otillräckligt. Behovet av driftskapital blev mångdubbelt större än tidigare när avverkningen ökade och flottningsperioden blev längre och när säsongarbetare behövde anställas och avlönas under avverkningen. Det blev också nödvändigt att etablera närmare kontakter med importörerna.

Det rörde sig nu om för mycket pengar för att bara skicka iväg laster på vinst och förlust i hopp om att kaptenen skulle finna avsättning för dem. Detta hade tidigare gjorts, även om man sökt undvika det. Men nu behövde man erhålla fasta order i största möjliga utsträckning, och man behövde knyta sådana förbindelser med agenter och importörer att man kunde sända konsignationslaster, om man inte lyckades sälja sin produktion på annat sätt. När det rörde sig om så stora belopp som nu var fallet, kunde man inte längre vänta i månader på att få en remissa utan måste kunna disponera likviden så snart som möjligt. Det gällde också att få snabba underrättelser om marknadsförhållanden och om prisförskjutningar, så att man kunde rätta produktion och försäljning därefter.²

När så trävaruexporten började expandera kraftigt på 1840- och 1850-talen, kom handelshuset därför att spela en mycket viktig roll som förmedlare av både försäljningskontakter och krediter. Vid försäljning drog det svenska handelshuset en tratta på den utländske köparen, i regel dock på ett av denne anvisat bankirhus i utlandet, så snart varan hade skeppats. Trattan omfattade i allmänhet hela fakturabeloppet och såldes vanligen till någon svensk importör som var i behov av utländska valutor. På så vis kunde alltså exportören erhålla full likvid för sin leverans omedelbart efter skeppningen.³ En annan mycket viktig form av kreditförmedling var att handelshuset accepterade och diskonterade växlar som utställda av trävaruexportörerna i de fall de själva ombesörjde försäljning och utskeppning.

Diskontering ägde rum dels i riksbanken, dels i de lokala bankerna i Gävle, Sundsvall, Härnösand etc, dels, och i mycket stor utsträckning, i Stockholms Enskilda Bank, vars grundare och chef . . . själv hade varit

¹ *Ibid*, s 90-91.

² *Ibid*, s 91.

³ *Ibid*, s 92.

köpman i Sundsvall och var väl förtrogen med den norrländska trävaruhandeln. Stockholms Enskilda Banks betydelse för den tidiga norrländska trävaruindustrins utveckling kan knappast överskattas.¹

Förutom förmedling av finansiering av varor under transporten till destinationsorten fyllde handelshuset också en viktig roll som finansiär av själva produktionen. Detta skedde genom att man lämnade eller förmedlade förlagskrediter, som vanligen löpte på sex till nio månader. Men oftast ville eller kunde inte grosshandelshuset själva ställa hela krediten till förfogande, utan man delade upp större lånebelopp i flera smärre summor som motsvarades av reverser som lättare kunde rebelånas efter det att de försetts med handelshusets borgen.

Dessa förhållanden återspeglar det faktum att det svenska bankväsendet ännu vid mitten av 1800-talet var mycket svagt utvecklat. Det fanns bara ett fåtal enskilda affärsbanker och ett litet antal sk filialbanker, som stod i nära kontakt med riksbanken och vilkas utlåningsmöjligheter var starkt begränsade. Inlåningsverksamheten var ännu obetydlig. På detta område skulle först Stockholms Enskilda Bank, som grundades 1856, skapa moderna förhållanden. Ännu fanns det därför inga kreditförmedlingsinstitutioner, som i fråga om vare sig verksamhetens omfattning eller dess betydelse för näringslivet kunde mäta sig med de stora handelshusen; det skulle i så fall vara hypoteksföreningarna, som av allt att döma spelade en mycket viktig roll vid finansieringen av det svenska jordbrukets utbyggnad och modernisering från och med 1830-talet och några årtionden framåt.²

IV.3 Spannmålshandelns organisation och finansiering

Handeln med spannmål var organiserad på ett sätt som mycket liknade det som gällde för trävaruhandeln. Mellan spannmålsproducenten (bonden) och den utländske importören fanns vanligen tre mellanhänder: en lokal uppköpare, en köpman i en närliggande stad eller hamn, och i den mån denne själv inte var exportör, en exportfirma.

På 1840-talet köpte spannmålsexportörerna i allmänhet spannmålen direkt från bönderna i inlandet, vanligen på vintern när marken var snötäckt. Vägarna på landsbygden var svårframkomliga på höst och vår. Spannmålsexportören själv begav sig till de marknader dit bönderna förde sin spannmål och forslade den sedan till en exporthamn med båt eller med kärror. Men när uppköpsområdena expanderade allteftersom handeln

¹ *Ibid*, s 95.

² *Ibid*, s 94-95.

ökade, blev det så småningom omöjligt för exportörerna att handla direkt med bönderna, varför de blev tvungna att decentralisera. Antingen inrättade de då egna uppköpare i varje stad eller utnyttjade de oberoende lokala uppköpare.¹ Ett arrangemang som fick växande betydelse var att kontrakt upprättades vid säsongens början direkt mellan exportföretagen och storproducenterna på de stora gårdarna. Detta gav vissa stordriftsfördelar. Samtidigt ansågs spannmålen från de stora godsen kvalitetsmässigt stå klart högre än den från de mindre jordbruken.²

Den största skillnaden mellan spannmåls- och trävaruhandeln synes ha legat i att medan trävaruexportörerna i stor utsträckning utnyttjade de stora handelshusen i Stockholm och Göteborg för sina kontakter med utländska importörer, skötte spannmålsexportörerna vanligen dessa kontakter själva.³ Men dessa exportfirmor var egentligen i sig själva små handelshus; i princip tycks de inte ha skilt sig annat än storleksmässigt från storstädernas handelshus. De handlade inte bara med spannmål (såväl export som import) utan även med många andra varor. De drev ofta både grossist- och detaljströrelse.⁴ De hade kontakter med liknande företag på andra håll i världen, både i Sverige och utomlands.⁵

På grund av den dåliga framkomligheten för landtransporter hade handeln med spannmål sedan urminnes tider varit organiserad kring sjötransporter, även för inrikeshandeln. Redan det faktum att man tidvis under 1800-talets första hälft ansåg sig behöva införa exportembargo för att undvika export antyder att det sedan gammalt fanns ett kontaktnät med utländska företag som kunde utnyttjas när den utländska efterfrågan steg omkring 1850. Under det tidigaste skedet av den svenska spannmålsexporten hade också brittiska importörer skickat resande till Sverige för att etablera kontakt med och bedöma kreditvärdigheten hos svenska exportföretag. När väl förbindelsen hade etablerats, sköttes de löpande kontakterna per brev och (efter 1850) per telegram. Ibland fick en svensk exportfirma agera som uppköpare för en brittisk firma på kommissionsbas under en kort period för att sedan bli självständigt företag när tillräckligt kapital ackumulerats.⁶

Information om marknaden erhöles direkt från den engelske importören som informerade om skördeutfallet i olika spannmålsodlande länder,

¹ Fridlitzius (1957) s 154.

² *Ibid*, s 147.

³ *Ibid*, s 196.

⁴ *Ibid*, s 59.

⁵ Ett typiskt exempel förefaller vara handlanden, sedermera konsuln, Petter Olsson i Helsingborg. Se Åberg (1953) s 43-58.

⁶ *Ibid*, s 178-183.

förmedlade prognoser om den förväntade spannmålsexportvolymen från dessa länder och om kvaliteten på spannmålen, upplyste om lagrens storlek, förväntad efterfrågan, osv. Den svenske exportören kunde då ta hänsyn till denna information när han planerade sin verksamhet och instruerade sina uppköpare.¹ Eftersom varje handelshus handlade med bara en enda firma i varje hamn — detta var ofta ett villkor för att man skulle ge kredit — fanns ett ömsesidigt behov av samarbete när det gällde att få information om marknadens utveckling.²

Finansieringen av spannmålsexporten synes ha skett på samma sätt som gällde trävaruexporten, dvs importören finansierade varorna under transporten. Däremot förefaller ingen nämnvärd kreditgivning ha ägt rum vad gäller själva produktionen, motsvarande förlagslånen inom trävaruhandeln. Vid de största inköpen från de stora godsens med grundmurat rykte var det visserligen vanligt att betalningen skedde ett par veckor innan leveransen ägde rum, men vid smärre inköp bedömdes riskerna som större. Därför skedde betalningen i dessa fall vid leveransen eller till och med i efterskott.³ I undantagsfall kunde dock förskottsbetalning ske men fordrade då goda personliga relationer mellan köpare och säljare.

Som nämnts tidigare var det svenska bankväsendet mycket outvecklat före 1800-talets mitt. Den institutionella kreditgivningen 1834 och 1860 framgår av tabell 4, vars uppgifter dock får betraktas som osäkra. Bl a saknas uppgifter om hypoteksföreningarnas kreditgivning 1834. Jordbrukskassorna (centrala och lokala tillsammans) synes ha dominerat den institutionella kreditgivningen 1834 och svarade tillsammans med hypoteksföreningarna för 80-90% av densamma år 1860. Enligt Martinius beräkningar svarade under perioden 1830-60 kreditinstitut för ca 10% av det nya agrara kapitalet i fasta priser enligt marknadsvärdering. Kreditinstitutens andel av storjordbrukens finansiering låg avsevärt högre, medan deras andel av mellan- och småjordbrukens finansiering låg lägre än genomsnittet.⁴ 1858-59 låg t ex den institutionella nettoskulden i procent av agrarkapitalet enligt marknadsvärdering i tre västsvenska län på mellan 1,7 och 5,1% för små- och mellanjordbruk och på 19,4% för storjordbruk, vars totala skuldsättningsgrad också var betydligt högre än de mindre jordbrukens. Av de senares bruttoskulder föll 10—20% på skulder till kreditinstitutet, 5—10% på skulder till personer inom handel, industri och offentlig

¹ *Ibid*, s 194-195

² *Ibid*, s 175.

³ *Ibid*, s 164-172.

⁴ Martinius (1970) s 151.

Tabell 4. Uppskattning av det svenska jordbrukets institutionella bruttoskuld omkring 1834 och 1860
Milj kr

	Uppskattning av det svenska jordbrukets institutionella bruttoskuld	Riksbankens lånekontor	Sparbanker	Hypoteksföreningar	Centrala kassor och enskilda banker	Lokala kassor
1834	(46,5)	(5,1)	(2,3)		(30,7)	(8,4)
1860	(168,2)	(7,3)	(16,2)	66,6	(59,1)	(19,0)

Anm I: Med () avses att siffrorna är osäkra.

Anm II: Riksbankens lånekontors utlåning avser 1835, hypoteksföreningarnas 1858 samt centrala och lokala kassors 1857. I övrigt 1834 och 1860.

Källa: Martinius (1970a) s 148.

tjänst (inkl handelshusen) och resten, dvs den helt dominerande delen, på skulder till andra personer inom den agrara sektorn.¹

Det synes således ha förelegat mycket stora skillnader mellan stora och små jordbruk vad gäller tillgången till krediter. För större delen av jordbruket verkar institutionella krediter och handelskrediter ha spelat en blygsam roll. Däremot tycks de större jordbruken ha haft relativt gynnsamma kreditmöjligheter. Enligt de uppgifter som redovisats av Martinius var dock såväl stora som små jordbruk nettolåntagare, ej långgivare till andra sektorer (t ex industrin). Till detta finns det anledning att återkomma.

Samtidigt som finansieringsbilden skilde sig kraftigt mellan olika storlekar av jordbruk torde även en mycket betydande snedfördelning av jordbruksproduktionen till storjordbrukens förmån ha varit för handen. Så sent som i början av 1910-talet förmådde inte de mindre gårdsenheterna i södra och mellersta Sverige täcka sin egen konsumtion av brödsäd, medan vid de större brukningsenheterna mer än halva brödsädesskörden kunde avyttras.² Förmodligen låg den nedre gränsen för överskottsproduktion av brödsäd betydligt lägre ett halvsekel tidigare. Enligt Martinius producerade omkring 1830 de mindre jordbruken i Sverige endast i begränsad omfattning för avsalu, medan storjordbruken redan då torde ha varit integrerade i marknadshushållningen.³ Stora regionala skillnader förelåg också vad avser såväl den nedre gränsen för överskottsproduktion som jordegendomens fördelning på olika storlekar av brukningsenheter. För riket som helhet svarade storjordbruken för ca 30 % av jordbruksmarken

¹ *Ibid*, s 150.

² Kuuse (1970) s 80–81.

³ Martinius (1970b) s 37.

omkring 1860. Av antalet jordegendomsägare utgjorde storjordbruksägarna dock endast 2—3%.¹

Innebörden av att större delen av den exporterade spannmålen förmodligen härstammade från de större jordbruken, som redan tidigare var integrerade i marknadshushållningen, är att kontakterna med den internationella marknaden underlättades. Det var förmodligen i första hand storjordbruken som reagerade på marknadssignalerna — det var inte nödvändigt att förmedla dem till mer än ett litet fåtal av jordbruksbefolkningen. Detta skulle i så fall utgöra en viktig delförklaring till att det svenska jordbruket kunde reagera så snabbt på den utländska efterfrågan som uppenbarligen skedde vid mitten av 1800-talet. Men det är också sannolikt att produktions- och produktivitetsökningarna snart skulle komma att beröra även de mindre jordbrukarna. Denna fråga behandlas mer utförligt i nästa avsnitt.

IV.4 Sammanfattning av marknadernas och entreprenörernas roll

Utöver de institutionella och ekonomiska förhållanden, såväl i Sverige som i omvärlden, som studerats i tidigare avsnitt, har i detta avsnitt belysts den katalyserande roll för tillväxtprocessens igångsättande som vissa entreprenörer spelat. Den viktigaste entreprenörrollen kom handelshusen att spela på både spannmåls- och trävarumarknaderna. Dessa handelshus hade funnits sedan länge, även om deras verksamhet tidigare i viss mån haft annan inriktning. Men i en värld med dåliga kommunikationer och mycket outvecklade finansiella marknader kom dessa organisationer att spela en helt avgörande roll. Dåtidens handel byggde i mycket stor utsträckning på personliga relationer och ömsesidigt förtroende. Genom det kontaktnät och den kännedom om olika marknader som handelshusen i sin affärsverksamhet sedan länge hade, kunde signalerna om ökad efterfrågan på spannmål och trävaror förmedlas till svenska producenter på ett sätt som de kunde begripa och reagera på. Det viktigaste i handelshusens verksamhet var att de förmedlade kontakter mellan säljare och köpare och mellan kredittagare och kreditgivare. De fyllde således den funktion som marknaderna sedan kom att spela.

¹ *Ibid*, s 19—21.

V. Jord- och skogsbrukets bidrag till Sveriges industrialisering: ett försök till utvärdering

Vad betydde nu den ovan beskrivna utvecklingen för industrialiseringsprocessen i Sverige? Vilket bidrag enligt det av Kuznets föreslagna schemat (se avsnitt II ovan) kan sägas vara det viktigaste?

Den ”etablerade sanningen”, företrädd bl a av Heckscher, Montgomery och Gårdlund, för svenskt vidkommande under industrialiseringsskedet är att jordbrukets bidrag huvudsakligen bestod i att det utgjorde en enorm arbetskraftsreserv som kunde överföras till andra sektorer. Därvid skulle jordbruket ha spelat en i stort sett passiv roll, dvs det skulle enbart ha ställt arbetskraft till förfogande för andra sektorer. När det gäller överföring av finansiella resurser, sparande, från jordbruket till övriga sektorer hävdar Gårdlund att sådana överföringar var obefintliga eller åtminstone mycket obetydliga. Däremot förefaller de nämnda författarna i stort sett bortse från marknadsaspekten på jordbrukets utveckling.

Gårdlunds analys av jordbrukets bidrag till industrins finansiering under den industriella uppbyggnaden kan summeras på följande sätt.

År 1870 var tre fjärdedelar av befolkningen sysselsatt inom jordbruket och dess binärningar; vid utgången av den här undersökta perioden utgjorde jordbrukarbefolkningen alljämt nära hälften av landets folkmängd. Av vikt för bedömandet av jordbrukets möjlighet till överskottssparande är i första hand det faktum att jordbrukarbefolkningen till övervägande del bestod av småbrukare och egendomslösa. På sjuttitalet utgjorde de besuttna bönderna blott hälften av hela jordbrukarbefolkningen, medan resten bestod av till stor del proletariserade grupper av obesuttna: torpare, backstugu- och inhysesshjon samt tjänstehjon. Den besuttna delen bestod i sin tur till ungefär hälften av brukare med så små hemman att de för en torftig bärgning voro beroende av inkomster från binärningar och bisysslor. Det var sålunda blott en fjärdedel av jordbrukarbefolkningen, som på allvar var att räkna med som sparare. Samtidigt förhöll det sig uppenbarligen så, att det agrara förbättringsarbetet hade sin väsentliga utbredning inom gruppen av större och medelstora jordbrukare. Det var dessa som gingo i spetsen för den kapitalkrävande rationaliseringen och mekaniseringen inom jordbruket, även om sannolikt en ej obetydlig kapitalbildning genom direkt arbetsinsats skedde i och med småböndernas nyodlingsverksamhet. Utan särskild utredning kan man sålunda våga påståendet, att förmågan till ett mera väsentligt sparande fanns inom just den jordbrukargrupp, som behövde kapital för den egna näringens utveckling. Denna omständighet synes förklara varför jordbrukarklassen ytterligt sällan framträder som industrins långivare i det föreliggande materialet.¹

¹ Gårdlund (1947) s 156.

Gårdlunds slutsatser stöds i hög grad av de arbeten som Martinius senare utfört och som berörts ovan. Sannolikt gick nettoflödet av sparande snarare *till* än *från* jordbrukssektorn. Martinius framhåller dock att jordbruket, genom att ta endast mycket begränsade nonagrara kapitalresurser i anspråk, underlättade expansionen för nonagrara sektorer.¹

Emellertid är det sannolikt att en dylik saldering av sparandet i jordbrukssektorn döljer många väsentliga flöden. Förmodligen finansierades till exempel en stor del av livsmedelsindustrin (mejerier, kvarnar etc) av jordbrukarna själva. Vilken roll spelade jordbruket för sparbankernas uppkomst och hur såg dessas in- och utlåning ut? Det förefaller som om det finns åtskilliga frågor kvar att utreda vad beträffar de finansiella förhållandena.

Vad sedan beträffar överföring av arbetskraft torde det inte råda något tvivel om att överföringen från jordbruket till andra näringar var mycket betydande. Som vi sett ovan (tabell 1) började dock denna överföring redan före 1870. Det man kan invända mot i Heckschers och Montgomerys framställning är den passiva roll de tillskriver jordbruket genom att alltför hårt betona den rent industriella utvecklingen, framför allt järnhanterings betydelse. Detta sammanhänger i sin tur med att de endast relativt ytligt tar upp utvecklingen i jord- och skogsbruket under årtiondena just före 1870. Marknadsaspekten i jordbrukets utveckling får därvid en alltför blygsam roll.

Det bör starkt betonas att uppkomsten av spannmålsexport innebar ett direkt inflöde av kontanter i ekonomin, vilket annars inte skulle ha uppstått. Detsamma gällde virkesexporten. Som framgått ovan fanns på 1850-talet stora outnyttjade resurser i form av såväl arbetskraft som mark. I jordbruket hade landreformerna medfört att det hade skapats dels ett proletariat, dels en stor nyodlad areal som i stort sett lämpade sig endast för produktion av havre. Det är tveksamt om dessa resurser hade kunnat få någon alternativ användning under den aktuella perioden i frånvaro av exporten. Detsamma gällde de norrländska skogarna och befolkningen utefter norrlandskusten. De hade helt enkelt ingen alternativ användning vid denna tidpunkt.

Det var således fråga om ett rent nettotillskott till landets inkomstflöde. Av allt att döma var "läckaget" från detta flöde i form av import ganska obetydligt. Multiplikatoreffekterna bör således ha varit mycket betydande. Den ökade produktionen i jordbruket innebar inte endast att den inhemska efterfrågan på industrivaror ökade, vilket medgav en större diversifiering av industristrukturen i stället för den dittills ganska hårda speciali-

¹ Martinius (1970) s 44.

seringen på stapelvaror för export, utan också att spannmålsimporten kunde elimineras. Detta betydde i sin tur en bättre betalningsbalans och därmed bättre kreditvärdighet på de internationella lånemarknaderna. Härigenom underlättades upplåningen utomlands, och det blev möjligt att öka produktionen fortare än som annars skulle ha varit fallet.

Det är svårt att säga hur stor del av jordbrukets produktion som var föremål för handel före 1850; den helt övervägande delen torde ha konsumerats inom jordbrukssektorn själv. En grov uppskattning kan erhållas genom antagandet att jordbruket var helt självförsörjande och endast levererade så mycket till övriga näringar som motsvarade dess andel av befolkningen. Detta skulle enligt tabell 1 ha varit ca 20% 1850. Som jämförelse kan nämnas att enbart *exporten* av spannmål 1871/75 utgjorde ca 15% av den totala spannmålsskörden.¹ Av havreproduktionen exporterades under samma period inte mindre än 37%.² Vid den tiden hade också andelen av befolkningen utanför jordbruket ökat från ca 20% 1840 till ca 30% 1870. Det är således inte osannolikt att den del av jordbruksproduktionen som avsattes via marknaden mer än fördubblades under denna period.

Även om storjordbruken åtminstone till en början dominerade, och även om dessa redan tidigare var integrerade i marknadsekonomin, medförde den ökade ekonomiska aktiviteten ett tillskott till marknadsekonomin. Det är också sannolikt att ett betydande antal mindre jordbruk så småningom också drogs in i exporten och därmed för första gången på allvar deltog i marknadshushållningen och medförde en väsentlig vidgning av denna.

Det är uppenbart att en vidgning av marknadshushållningen måste ha satt sina spår i ekonomin i övrigt även om den statistiska informationen härom är ytterst knapp. Den kraftiga förstärkning av böndernas köpkraft som intäkterna från spannmålsexporten medförde ledde också till ökad efterfrågan på både konsumentvaror och kapitalvaror såsom verktyg, redskap och maskiner. Detta stimulerade fram nya fabriker och industrier.

En viss antydning om de förändringar som ägde rum i efterfrågan på industrivaror kan erhållas från tabell 1. Enligt denna nära nog fördubblades såväl industrisektorns som handels- och samfärdsektorns andelar av befolkningen mellan 1840 och 1870. En liknande bild erhålls om man studerar ökningen i fabrikernas tillverkningsvärde mellan 1841/45 och 1866/70. Se tabell 5. Under denna period ökade värdet (i löpande priser) från 24 till 83 miljoner kronor. Heckscher har konstaterat att medan 1700-talets fab-

¹ SCB (1959) s 47, samt (1960) s 23.

² Fridlitzius (1957) s 84.

Tabell 5. *Fabrikernas tillverkningsvärde 1836-95*
Genomsnitt per år

Period	Milj kr
1836/40	20,1
1841/45	24,1
1846/50	32,2
1851/55	42,1
1856/60	62,2
1861/65	71,6
1866/70	83,0
1871/75	143,9
1876/80	154,6
1881/85	185,6
1886/90	220,0
1891/95	353,7

Källa: SCB (1960) s 6.

riker etablerades på statens initiativ och under dess skydd (bl a i form av subsidier) men trots detta misslyckades på grund av bristande efterfrågan, var 1800-talets fabriker privata företag som satts igång i enlighet med marknadens signaler. De lyckades ofta *trots* i stället för på grund av regeringens politik, som ofta var godtycklig och skadlig, särskilt vad gällde exportpolitik och regleringar.¹

Det förefaller sannolikt att denna ökning i den lättare industriella verksamheten i stor utsträckning var inriktad på den efterfrågeökning som exportintäkterna från jord- och skogsbruket medförde. Åtminstone synes produktionsökningen ha varit nästan uteslutande hemmamarknadsorienterad: enligt tabell 2 var den ”övriga” exportens (dvs utöver järn och stål, timmer och spannmål) andel av den totala exporten oförändrad mellan 1851/55 och 1866/70.

Jordbrukets roll som både avnämare och leverantör till industrin under perioden 1860-1910 har studerats av Kuuse. Enligt hans beräkningar var jordbruket betydligt viktigare som råvaruleverantör än som avnämare. Den del av industrin som var baserad på produkter från jordbruket utgjorde 1896 ca 40% av industrin mätt i tillverkningsvärde (29% livsmedelsindustri och 12 % textil- och läderindustri).²

Vad gäller leveranser av industrivaror *till* jordbruket har dock Kuuse studerat endast jordbrukmaskiner och -redskap samt konstgödsel. År 1896 befanns ungefär 1/4 av verkstadsindustrins leveranser gå till jordbruket. Samtidigt utgjorde verkstadsindustrins tillverkningsvärde bara 4-5% av hela industrins och gödselmedelsindustrins ungefär 1/2%.³ Om dessa

¹ Heckscher (1954) s 185-189.

² Kuuse (1970) s 17.

³ *Ibid*, s 21-22.

varor hade utgjort industrins totala leveranser till jordbruket, skulle dessa således bara ha motsvarat något över 1% av industrins tillverkningsvärde. Men till detta kommer även leveranserna av såväl konsumentvaror som hushållskapitalvaror. Storleken av dessa har veterligen inte utforskats, men det förefaller sannolikt att den betydligt översteg värdet av maskiner, redskap och gödselmedel.

Skälen härtill är flera. De ökade jordbruksinkomsterna bör ha medfört att bönderna kunde börja övergå till att inköpa färdiga textilier i stället för hemvävda, till porslin i stället för trä, till köpta i stället för hemgjorda möbler, järnkaminer för uppvärmning och matlagning i stället för öppna spisar etc. Det förefaller inte osannolikt att övergången från natura- till marknadshushållning skedde tidigare vad beträffar sådana konsumtionsvaror än när det gäller de relativt enkla redskap och maskiner man fortfarande använde. Den ovannämnda ökningen av fabrikernas tillverkningsvärde tycks ge stöd för denna hypotes. Här finns dock ett betydande utrymme för fortsatt forskning.

Även om det således finns anledning att tro att multiplikatoreffekterna av jord- och skogsbrukets ökade inkomster var mycket stora, representerar dessa bara *en* sida av saken. Minst lika viktigt var att genom kommersialiseringen av en allt större del av ekonomin länkar skapades mellan olika sektorer som gjorde att tillväxten i fortsättningen kunde fortplantas från en del av ekonomin till en annan. En stor del av jordbruksbefolkningen och hela Norrland inlemmades nu i samhällsekonomin i stället för att, som tidigare, mer eller mindre utgöra enklaver i denna. Regleringarna ersattes med marknadssignaler. Ekonomin kunde på ett helt annat sätt än tidigare reagera på förändringar i omvärlden. De kommersiella kontakterna utökades, vägarna öppnades för import och spridning av ny teknik. Det lönade sig nu att bygga ut infrastrukturen i form av järnvägar, vägar, hamnar etc. Grunden hade med andra ord lagts för den industriella revolutionen.

VI. Slutsatser

Det stora problemet vid övergången från ett traditionellt jordbrukssamhälle till ett samhälle inriktat på stabil, "självgenererande" industriell tillväxt är hur man får makroekonomiska signaler att resultera i mikroekonomisk handling. Det är således ett problem som rör hela samhällssystemets funktion.

Varje samhälle präglas av sina institutioner. Det ligger i institutionernas

natur att de får en konserverande inverkan på samhället — de är till för att lösa vissa uppgifter på ett visst sätt. I ett statiskt samhälle blir deras inflytande ofta förlamande vid konfrontation med utifrån kommande krav på förändring. De samhällen som klarar en anpassning av sina institutioner till förändrade yttre förhållanden får den mest gynnsamma utvecklingen.

Vilka förändringar var det då som inträffade i Sverige vid mitten av 1800-talet och som medförde en stabil ekonomisk tillväxt och så småningom en industrialisering? Av den analys som gjorts ovan framgår att nyckeln till Sveriges industrialisering låg i att enorma underutnyttjade resurser aktiverades. Det gällde arbetskraft, nyodlad jordbruksmark och orörda skogstillgångar. Bakom låg uppkomsten av en mycket betydande export av spannmål på 1850-talet och av trävaror något senare. Det är en central tes i denna uppsats att utan det nät av affärskontakter, det förtroende hos utländska kunder, den marknadskunskap och kreditvärdighet som de svenska handelshusen i flera fall under århundraden hade skaffat sig, hade denna utveckling inte kunnat komma till stånd.

Det kan vara belysande att spekulera något kring vad som skulle ha hänt utan denna exportökning. Den inhemska efterfrågan på havre var mycket begränsad (utöver den som användes som foder i det egna jordbruket) och ingen väsentlig alternativ sysselsättning stod till buds för arbetskraften utanför jordbruket. Det är sannolikt att strukturomvandlingen i det svenska jordbruket skulle ha tagit mycket längre tid och varit väsentligt mera smärtsam utan en internationell efterfrågan än som nu faktiskt blev fallet. Som nämnts ovan tog skiftesreformerna över ett århundrande i anspråk; även efter det Laga Skiftet 1827 tog det flera årtionden innan det var helt genomfört. Det är svårt att tro att reformen skulle ha genomförts med samma hastighet utan trycket av det omställningsbehov som exportefterfrågan medförde. I så fall skulle multiplikatoreffekterna av jordbruksinkomsterna under det aktuella skedet ha varit väsentligt mindre. Omfördelningen av jordbruksmarken krävde ansevärliga investeringar: nya byggnader och vägar, nya inhägnader osv. Uppodlingen av ny mark krävde också stora arbetskraftsinsatser. Även om bönderna vanligen gjorde det mesta av arbetet själva och använde sina egna skogar som råvara, måste det ändå ha medfört ett betydande tillskott till efterfrågan på arbetskraft och även i viss mån på industrivaror. På detta sätt kunde meningsfull sysselsättning skapas för en stor del av jordbruksbefolkningen som inte ägde egen mark och som annars skulle ha haft betydande problem med sin försörjning.

Ytterligare en aspekt på vad spannmålsexporten förde med sig jämfört med vad som skulle ha hänt förutan den är effekterna på inkomstfördel-

ningen. Även om exportintäkterna var skevt fördelade inom jordbruket (med dominans för godsägare och storbönder), blev ändå de direkta och indirekta inkomsterna jämnare fördelade i ekonomin än som annars skulle ha blivit fallet genom att ett stort antal bönder och småbrukare för första gången drogs in i marknadsekonomin. På detta sätt blev inkomstklyftorna mellan olika grupper i samhället mindre än som exempelvis är fallet i dagens utvecklingsländer.

Genom den stimulans som jordbruket fick genom exportefterfrågan kunde produktiviteten i jordbruket ökas snabbare än som annars skulle ha blivit fallet. På detta sätt kunde en väsentlig produktivitetsökning i jordbruket komma till stånd *innan* industrialiseringsprocessen började. Detta underlättade inte bara resursöverföringen från jordbruket, utan rationaliseringen kunde även genomföras utan något externt lånebehov under själva den mer kapitalkrävande industrialiseringen. Ett problem som senare tiders utvecklingsländer har haft är just att samtidigt behöva finansiera såväl den industriella uppbyggnaden som jordbrukets strukturomvandling.

Genom en lycklig kombination av gynnsamma yttre omständigheter och inre förutsättningar började den svenska ekonomin växa markant vid 1800-talets mitt. De yttre omständigheterna bestod av en allmänt stor efterfrågan i världsekonomin på 1850-talet, särskilt i den industriella revolutionens England, allmänt sjunkande sjötransportkostnader som särskilt gynnade långa transporter av bulkvaror, begränsningar i utbudet på virke och spannmål i de viktigaste traditionella leverantörsländerna samt periodvisa marknadsstörningar i form av krig (Krimkriget) och missväxt. De inre förutsättningarna bestod i att jordreformerna och avskaffandet av regleringarna möjliggjort för de breda folklagren att reagera på de signaler som marknaderna gav. Dessa signaler — och inte bara dessa utan även både affärskontakter och krediter — förmedlades av de handelshus som sedan länge haft hand om bl a den svenska järnexporten och importen av alla handa varor och som nu vidgade sin verksamhet in på delvis nya områden. Härigenom kunde annars outnyttjade resurser i form av arbetskraft och mark aktiveras och ge ett positivt bidrag till den ekonomiska utvecklingen genom ökad köpkraft och aktivt deltagande i marknadsprocesserna. Detta skapade förutsättningar för höjd produktivitet och fortsatt stabil tillväxt som under 1870-talet ledde till en snabb industriell expansion.

Referenser

- Bjurling, Oscar, 1959, "The Barons' Revolution", *Economy and History*, vol. II.
- Fridlitzius, Gunnar, 1957, *Swedish Corn Export in the Free Trade Era. Patterns in the Oats Trade 1850-1880*. CWK Gleerup, Lund.
- Fridlitzius, Gunnar, 1960, "The Crimean War and the Swedish Economy", *Economy and History*, vol. III.
- Fridlitzius, Gunnar, 1963, "Sweden's Exports 1850-1960: A Study in Perspective", *Economy and History*, vol. VI.
- Gårdlund, Torsten, 1947, *Svensk industrifinansiering under genombrottsskedet 1830-1913*, Svenska Bankföreningen.
- Heckscher, Eli F, 1954, *An Economic History of Sweden*, Cambridge, Mass, Harvard University Press.
- Jörberg, Lennart, 1961, *Growth and Fluctuations of Swedish Industry 1869-1912: Studies in the Process of Industrialization*. Almqvist & Wiksell, Uppsala.
- Jörberg, Lennart, 1965, "Structural Change and Economic Growth: Sweden in the 19th Century", *Economy and History*, vol. VIII.
- Kuuse, Jan, 1970, *Från redskap till maskiner. Mekanisering, spridning och kommersialisering inom svenskt jordbruk 1860-1910*, Meddelande nr 20 från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet.
- Kuuse, Jan, 1974, *Interaction between Agriculture and Industry. Case studies of farm mechanization and industrialization in Sweden and the United States 1830-1930*, Meddelande nr 34 från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet.
- Kuznets, Simon, 1965, *Economic Growth and Structure, Selected Essays*. W.W. Norton & Co, Inc. New York.
- Martinius, Sture, 1970a, *Agrar kapitalbildning och finansiering 1833-1892*, Meddelande nr 17 från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet.
- Martinius, Sture, 1970b, *Jordbruk och ekonomisk tillväxt i Sverige 1830-1870*, Meddelande nr 21 från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet.
- Montgomery, G Arthur 1939, *The Rise of Modern Industry in Sweden*. P S King & Son Ltd, London.
- North, Douglas C, 1965, "The Role of Transportation in the Economic Development of North America", i *Les Grandes Voies Maritimes dans le Monde, XV—XIX Siècles*, s 209—245, SEVPEN, Paris.
- Ohlsson, Lennart, 1969, *Utrikeshandeln och den ekonomiska tillväxten i Sverige 1871—1966*. IUI, Stockholm.
- Samuelsson, Kurt, 1951, *De stora köpmanshusen i Stockholm 1730—1815*, Ekonomisk-historiska institutet i Stockholm.
- SCB (1959), *Historisk statistik för Sverige*. Del II. Väderlek, lantmäteri, jordbruk, skogsbruk, fiske t o m år 1955. Stockholm.
- SCB (1960), *Historisk statistik för Sverige*. Statistiska översiktstabeller. Stockholm.
- SCB (1969), *Historisk statistik för Sverige*. Del I. Befolkning. 1720—1967. 2:a uppl. Stockholm.
- Söderlund, Ernst Frithiof, 1951, *Svensk Trävaruexport under hundra år*, Almqvist & Wiksell, Uppsala.
- Söderlund, Ernst Frithiof, 1951, *Swedish Timber Exports 1850—1900*. Stockholm.
- Åberg, Alf, 1953, *Konsul P Olsson. En märkesman i Hälsingborgs historia*, Schmidts boktryckeri AB, Hälsingborg.

Diskussionsreferat

I sin inledande kommentar instämde *Erik Dahmén* i uppsatsens tes att man måste söka drivkrafter bakom industrialiseringen också utanför industrisektorn i den dominerande jordbrukssektorn. Frågan är bara hur inkomstökningen i jordbruket gav effekter på industrisektorn. Den innebar ett exempel på marknadssug för såväl sådana kapitalvaror som plogar, harvar etc. som för konsumtionsvaror, vilka började tränga in på hemmatillverkningens område. I gengäld var även jordbrukets inkomstökning en effekt av ett ovanligt klart fall av marknadssug. Man gjorde själv ingenting för att skapa ökad efterfrågan på havre hos Londons hästar.

Ragnar Bentzel ställde sig däremot tveksam till vad han såg som ett försök att förlägga industrialismens genombrott tidigare än vad som är vanligt, dvs till högkonjunkturen i början av 1870-talet. Det är först i denna som exempelvis kapitalstockens tillväxt accelererar. Att vi, som uppsatsen visar, hade en övergångsperiod före 1870 då man förberedde marken för industrialismen är helt i sin ordning. Under denna period händer det ännu mycket mer än det som ryms i uppsatsen såsom t ex obligatorisk skola och friare näringslagstiftning.

Detta förringar dock inte betydelsen av spannmålsexporten och ännu mindre det remarkabla i att den kom igång så utomordentligt snabbt, underströk Bentzel. Hur kunde den svenske bonden så plötsligt bli exportinriktad? En central fråga är vilken roll handelshusen spelade i denna utveckling. *Bo Carlsson* instämde i Ragnar Bentzels förmodande att deras roll måste ha varit avgörande. Impulserna från de engelska importörerna gick oftast till svenska handelshus, som i sin tur skickade ut uppköpare på landsbygden. *Lars Nabseth* drog paralleller mellan den roll handelshusen spelade för den svenska industrialiseringen och den roll de i modern tid har spelat och spelar i Japan och Sydkorea.

Frågan om länkarna mellan jordbrukssektorn och andra delar av ekonomin har emellertid också en finansiell sida, påpekade *Erik Dahmén*. Jordbrukets inkomstökning förmedlades till industrin som betalning för varor. Det är mindre klart i vilken utsträckning den tillfördes industrin som riskvilligt kapital eller via kreditmarknaden. Den omständigheten att jordbruket som helhet, av vissa beräkningar att döma, inte tillförde kapitalmarknaden någonting netto innebär inte nödvändigtvis att dess bruttotillförsel, t ex bankinsättningar, saknade betydelse för industriutvecklingen. Här får man akta sig för att gå i "aggregeringsfällan". Affärsbankernas roll i denna process är ännu för litet känd.

"Det enda jag möjligen kan bidra med är vad jag hört t ex av min pappa, som berättade om sin pappa, A O Wallenberg, som 1856 grundade Stockholms Enskilda Bank", sade *Marcus Wallenberg*. "A O Wallenberg hade vid 21 års ålder varit i New York som arbetslös sjöman. Där läste han i tidningarna att det var en stor bankkris. Han gick då in till boklådorna och köpte den litteratur som fanns att få om banking. Han var visserligen utbildad sjöofficer, men de jobbade bara på sommaren och resten av året

Erik Dahmén instämde helt i att man måste gå utanför industrin för att finna förklaringar till hur industrialiseringen kom igång. Länkarna till jordbrukssektorn var många.

var han alltså på andra båtar. I varje hamn gick han i land och köpte banklitteratur. Det gjorde han i Hamburg och likaså i USA och även i London och de skotska hamnarna. Som en parentes, som inte har med jordbruk att göra, var det idén om en solidarisk bank, som gav det ursprungliga upphovet till "enskild bank" med obegränsat ansvar för delägaren. Inte förrän 1933 efter Kreugerkraschen ändrades detta i banklagen. Den modellen hittade A O Wallenberg i Skottland och det var vad han importerade. Han ägnade sig också åt t ex frågan om överföringen av betalningsmedel och hittade på postväxeln enligt vad vi har hört.

Det lär dock efteråt ha kommit någon annan som påstod att det i stället var han som hittade på den. Nåväl, A O satte det hela i system. Och vad han ville var egentligen ingenting annat än att frigöra finansieringen av svensk export av timmer, tackjärn och stålprodukter från de utländska handelshusen.

De som på sin tid finansierade den svenska exporten var Warburg & Co, Gelbrecht & Schyttler och vad allt de hette. Några fanns i Hamburg och några i England. De tog som pris inte bara priset på järnet utan skulle samtidigt ha rätten att köpa varorna, som de ville exportera, i fast räkning till ett pris som var väldigt lågt. Det där hade A O genomskådat, att det blev kolossalt dyrt. I stället skapade han inlåning och började betala ränta för inlåning. Redan tidigare fanns det en och annan bank som tog inlåning men när de fick för mycket pengar, så skickade de bud, att nu får ni ta ut pengarna för vi kan inte använda dem. Så var det faktiskt och här fanns alltså en funktion att fylla helt enkelt. Genom att betala ränta på depositionsräkningarna erhöles inlåning som kunde användas bl a just för att finansiera varor från olika producenter. Så började en sorts industrialisering."

Att jordbrukets inkomster på ett mycket påtagligt sätt kunde bidra till bankverksamhetens finansiering, belystes av *Jan Wallander* med ett exempel ur Sundsvallsbankens historia. Lugna och stadgade personer fick på 1860-talet resa med stora väskor, fullpackade med bankens egna sedlar, till

marknaderna i Norrland, ju längre norrut, desto bättre. Därefter tog det lång tid innan sedlarna nådde tillbaka till Sundsvall. På så sätt fick banken finansiering.

Även om exemplen på att jordbruket försåg industrin med riskkapital är få, kunde kapital från jordbrukssektorn få indirekt betydelse för industrialiseringen, påminde *Björn Lundvall*. Det var sålunda inget ovanligt att bönderna köpte andelar i den lokala järnvägen.

Gunnar Eliasson underströk att man inte gärna kunde tala om industriell tillväxt utan att diskutera *hur* den kom igång, dvs innan man kunde se och mäta resultat.

Egentligen vara det fel att begränsa diskussionen till varuproduktionen, ansåg han. Industriell produktion innehöll redan på 1800-talet mycket mera, t ex transporter, som Carlsson påpekat. Dessutom berodde industrin av serviceproduktion i andra sektorer.

Gunnar Eliasson framhöll att den offentliga sektorn också spelade in. Ur en pågående IUI-studie kan utläsas att den offentliga sektorn redan från början var inriktad på att stötta den industriella tillväxten. Utbildning och sjukvård utgjorde mycket viktiga investeringar i humankapital. Infrastrukturens utbyggnad skedde ofta i statlig regi. Det är först med början på 1960-talet som den offentliga utgiftspolitiken började präglas av en tro att tillväxten sköter sig själv. Detta är kanske en mycket viktigare attitydförändring än vi inser i dag.

Det finns exempel från historien på länder som hört till de rikaste i världen, som på olika sätt lyckats förstöra marknadssystemet i sin ekonomi (t ex Uruguay) och som nu, precis som Schumpeter förutspått, varken är rika, individualistiska eller demokratiska.

”På 1850-talet hade vi ett jordbruk som var föga framgångsrikt bl a beroende på missväxt, som Du skriver på några håll”, erinrade *Marcus Wallenberg*. ”Sedan kom på 1860-talet olika industriella verksamheter. 1870-1871 inträffade det fransk-tyska kriget och det blev en stimulans för järnbruken. — Därefter följde en lång period av låg industriverksamhet och över huvud taget ekonomisk aktivitet under 1880- och början av 1890-talet. Ändå var det under denna tid en och annan som var påhittig. Familjen Wicander som började med kork var t ex framgångsrik på 1880-talet men de flesta andra förekom inom järn-, stål- och maskinindustrin. A O var t ex med om att grunda Atlas 1873 och avsikten var att de skulle göra järnvägsmateriel.

Järnvägsbyggandet var något som drev på hela ekonomin, men där man hade finansieringssvårigheter hela tiden. Samtidigt satte man igång import av kapital och A O Wallenberg var mycket energisk på 1870-talet. Han utvecklade kontakter med Crédit Lyonnais i Paris i syfte att placera svenska statslån på franska marknaden. Sveriges Allmänna Hypoteksbank grundades och deras första lån gjordes 1878 till 4%.

En sak som man skall komma ihåg är att de hade fördelen av väldigt låga räntor på den här tiden, men sedan kom staten och lånade mer och mer. Det kärvade till sig och vi fick en fruktansvärd kris 1879. När priser-

Jan Wallander, Svenska Handelsbankens ordförande och chef för IUI 1953–1961, illustrerade på ett konkret sätt jordbrukets och bankernas gemensamma, penningskapande verksamhet kring mitten av 1800-talet.

na föll så kolossalt att jordbruket som varit den stora arbetsgivaren krympte ihop, då kom utvandringen.

Den kom i hög grad från Småland, som tömdes på väldigt mycket folk. Sedan hade vi krisen 1893-1894, varefter det lättade något och industrin började komma igång. Separator satte igång och sedan ASEA.

ASEA hade bildats redan 1883 men gick i stöpet; 1903 var de nästan bankrutt och det ena bolaget efter det andra blev bankrutt. Det där fick bankerna ta hand om. Vi fick ha en import av kapital hela tiden för att klara oss. Sedan tillkom malmgruvorna och det hjälpte till. Min pappa ansåg att detta var en av de stora språngbräden som över huvud taget kommit i fråga för tillförande av kapital. Det var första början på svensk industriell utveckling. I dag har malmen ett negativt värde. Men då var det en kolossalt stor och fin historia. Priserna steg varje år med 1 1/2% å 2%, vilket hjälpte till att rätta misstag som gjordes.

För att fortsätta med jordbruket kom sedan den röd-gröna koalitionen, alltså Per-Albin Hansson och Bramstorp på 30-talet, som lade grunden för en subventionspolitik för svenskt jordbruk. Den politiken åstadkom den stora förmögenhetstillväxten på jorden. Jag är ju också jordbrukare och det skulle jag inte ha kunnat vara, om jag inte hade så hög skatt, för gudskelov är förlusterna avdragsgilla. När man tänker på produktiviteten och frågar sig vad man får ut av en arbetare i jordbruket och jämför detta med vad man får ut av en industriarbetare, så är det ju mycket lite. Icke förty är det fullständigt nödvändigt att ha jordbruk, det har två världskrig visat, men jordbruket följer inte normala ekonomiska lagar. Samtidigt har tekniken och vetenskapen inom jordbruket kommit fram. Det har skett en fantastisk utveckling över huvud taget, men ändå kan vi inte klara oss i konkurrensen med de stora jordbruksländerna. Det går bara inte. Samtidigt har vi en byggnadsverksamhet utav bostäder och sådant inom jordbruket, som ger oss viss sysselsättning i stora delar av industrin.”

”Eliasson talade under förmiddagen mycket om marknadernas betydelse”, fortsatte Marcus Wallenberg. ”Carlsson betonar nu jordbrukets roll.

Det gällde att skapa resurser för industriell expansion. Om vi höjer produktiviteten i matproduktionen (potatisen hörde jag Carlsson nämna), friställs människor och vi får pengar att köpa maskiner. Industrin kom igång på 1800-talet enligt Bentzel. Vi lyckades utnyttja möjligheterna.

Jag tycker vi hade en precis likadan men tillfällig situation alldeles efter kriget. Den säljarens marknad som då gällde gjorde det möjligt att tjäna mycket på exporten. Dessa resurser kunde utnyttjas för att bygga upp vår industriella kapacitet. Men staten gjorde det krångligt för oss. Man ville satsa på offentlig sektor och bostadsbyggande. Massor med energi gick åt för att klara beslut genom byråkraternas kontroller. Det var ju ett politiskt-demokratiskt beslut, och jag skall inte klaga på det. Men jag skulle vilja hävda att vi i dag befunnit oss i en helt annan styrkeposition inom industrin, om vi direkt efter kriget mera helhjärtat satsat på industriell förnyelse och expansion.

Det är klart, man vet ju aldrig med säkerhet. Det behövs ju vetenskapsare för att förstå sådant här. Det är därför IUI bör syssla med att studera hur regleringar och annat påverkar produktiviteten.”